

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут права імені І.Малиновського
Кафедра державно-правових дисциплін

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра

на тему:

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Виконав студент 6 курсу, групи МП-63
спеціальності 081 Право
Ніколайчук Сергій Миколайович

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор
Дробуш І.В.

Рецензент

Роботу доручено до захисту
на засіданні кафедри
державно-правових дисциплін
(протокол №___ від _____ 2020 р.)

Завідувач кафедри _____ /І.В. Дробуш/

Острог – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД	8
1.1. Сутність поняття права на справедливий суд	8
1.2. Правова природа права на справедливий суд	18
<i>Висновки до Розділу 1</i>	25
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ	27
2.1. Право на розгляд справи судом	27
2.2. Розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом	34
2.3. Справедливий і публічний розгляд справи	40
2.4. Розгляд справи упродовж розумного строку	48
<i>Висновки до Розділу 2</i>	54
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УКРАЇНІ	57
3.1. Нормативно-правове закріплення права на справедливий суд в Україні	57
3.2. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України.....	61
3.3. Проблеми права на справедливий суд в Україні: авторське бачення.....	66
<i>Висновки до Розділу 3</i>	72
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	79

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. В Україні проблема права на справедливий суд наявна в усіх видах судових проваджень та потребує її системного вирішення. Це вбачається з численних рішень Європейського суду з прав людини, якими встановлюються факти порушення Україною відповідних положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Щороку кількість поданих до Європейського суду з прав людини звернень проти держави - України є значною, найбільшу частку серед них займають саме скарги про порушення права на справедливий суд.

Останнім часом суттєво змінено процесуальне законодавство України, що регулює порядок судових проваджень. Судові органи все частіше застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

У зв'язку з цим в органах державної влади, правоохоронних і судових органах виникає гостра потреба у невідкладному вивченні та аналізі як положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і рішень Європейського суду з прав людини, які розтлумачують ці положення. Такі кроки мають сприяти підвищенню рівня компетентності та професіоналізму посадових осіб відповідних органів влади.

Очевидно, що існуюче законодавство України не в повній мірі відповідає вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Враховуючи, що Україна має міжнародні зобов'язання щодо приведення свого законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, слід продовжувати правотворчу роботу в цьому напрямку.

Вбачається потреба удосконалення і законодавства України, яке регулює одне з найбільш важливих прав людини – право на справедливий суд.

Це засвідчує особливу значимість та актуальність наукових робіт у галузі дослідження проблематики права на справедливий суд.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з правом на справедливий суд, що врегульовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, практикою Європейського суду з прав людини та процесуальним законодавством України.

Предметом дослідження є право на справедливий суд в рішеннях Європейського суду з прав людини.

Мета роботи - дослідження інституту права на справедливий суд, виявлення недоліків в його застосуванні та визначення можливих напрямів їх усунення.

Мета дослідження обумовлює наступні **завдання**:

- дослідити теоретичну сутність права на справедливий суд та його складових частин;
- встановити правову природу права на справедливий суд;
- з'ясувати роль Європейського суду з прав людини в тлумаченні та визначенні елементів права на справедливий суд;
- здійснити структурний аналіз змісту права на справедливий суд на основі практики Європейського суду з прав людини;
- визначити критерії, що складають кожен елемент досліджуваного права;
- дослідити нормативно-правове закріплення права на справедливий суд в Україні;
- проаналізувати рішення Європейського суду з прав людини, що стосуються порушення Україною права на справедливий суд;
- навести авторське бачення розв'язання проблеми права на справедливий суд в Україні.

Аналіз стану розробки. Проблема права на справедливий суд привертає до себе великий інтерес науковців та практиків.

Зокрема, деякі науковці здійснили дисертаційні дослідження на теми, що безпосередньо або побічно пов'язані з правом, що є предметом нашого дослідження.

Варто відзначити наступних науковців та їх роботи: Н. Грень «Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури судової медіації: теоретико-правове дослідження» [48], У. Коруц «Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України» [49], О. Прокопенка «Право на справедливий суд» [50], С. Степанову «Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження» [51], О. Ткачука «Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект» [52].

Внесок в дослідження окремих елементів права на справедливий суд здійснили О. Гончаренко, І. Гриценко, М. Ентін, М. Погорецький, Х. Романів, Т. Цувіна, С. Шевчук та інші.

Значну увагу аналізу та систематизації практики Європейського суду з прав людини в частині права на справедливий суд приділили Д. Віткаускас, Г. Диков, Т. Фулей, фахівці Ради Європи, що знайшло відображення в практичних посібниках. Загалом з проблематики права на справедливий суд є чимало напрацювань науковців.

З огляду на продовження інтеграції України до Європейського співтовариства, наявність серйозних проблем в забезпеченні права на справедливий суд в Україні, необхідність підвищення компетентності громадян в його застосуванні, нагальною є потреба подальшого дослідження інституту права на справедливий суд.

Джерела дослідження. Під час дослідження використано нормативно-правові акти, практика Європейського суду з прав людини, теоретичні розробки (автореферати, дисертації, монографії, статті, навчальні та практичні посібники).

Методи дослідження складала система загальнонаукових та спеціальних наукових методів.

Загальний діалектичний метод використано в процесі наукового пізнання сутності права на справедливий суд, систематизації його елементів; історичний метод – у дослідженні генезису справедливості, як складової частини права на

справедливий суд; системно-структурний метод – при аналізі структурного змісту права на справедливий суд; формально-логічний метод застосовувався при класифікації елементів права особи на справедливий суд, у з'ясуванні положень законодавства; порівняльно-правовий метод – при порівнянні законодавства України на відповідність міжнародно-правовим актам та судовій практиці; статистичні методи - при обробці статистичних даних Європейського суду з прав людини.

Дотримання вимог правильної логічної побудови забезпечило обґрунтованість і достовірність зроблених висновків. Застосування усіх методів в комплексі забезпечило повноту й об'єктивність дослідження.

Практичне значення роботи полягає в тому, що викладені в ній висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідній роботі – для подальшого дослідження проблематики права на справедливий суд;
- у правотворчій діяльності – при розробці й прийнятті нормативних актів, спрямованих на усунення недоліків та прогалин в регулюванні права на справедливий суд в Україні;
- у правозастосуванні – для підвищення рівня компетентності та професіоналізму працівників правоохоронних та судових органів;
- в освітньому процесі – при підготовці підручників і навчальних посібників, під час викладання навчальних дисциплін з процесуальних галузей права.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновку та списку використаних джерел.

У вступі обґрунтовано актуальність та практичне значення теми дослідження, визначені його мета та дослідницькі завдання, проаналізовано стан наукової розробленості проблематики права на справедливий суд, описано методи, використані при написанні роботи.

У Розділі 1 «Теоретико-правові аспекти права на справедливий суд» досліджується сутність поняття права на справедливий суд (підрозділ 1.1.),

розкривається правова природа права на справедливий суд та роль Європейського суду з прав людини в його тлумаченні (підрозділ 1.2.).

У Розділі 2 «Зміст права на справедливий суд в рішеннях Європейського суду з прав людини» на основі судової практики аналізуються складові частини досліджуваного права, зокрема, право на розгляд справи судом (право на суд) (підрозділ 2.1.), розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом (підрозділ 2.2.); справедливий і публічний розгляд справи (підрозділ 2.3.), розгляд справи упродовж розумного строку (підрозділ 2.4.).

У Розділі 3 «Реалізація права на справедливий суд в Україні» досліджується нормативно-правове закріплення права на справедливий суд в Україні (підрозділ 3.1.), аналізуються рішення Європейського суду з прав людини щодо України (підрозділ 3.2.). У підрозділі 3.3. наводиться авторське бачення проблеми права на справедливий суд в Україні.

У висновках узагальнено результати дослідження.

Загальна кількість сторінок наукової роботи – 88, з них обсяг основної частини – 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД

1.1. Сутність поняття права на справедливий суд

З теорії держави і права відомо, що здійснення правосуддя є важливою функцією правової держави, одним з основних принципів якої вважається право на справедливий суд.

З метою розуміння поняття «право на справедливий суд» слід розібратися з його складовими частинами: «справедливість», «суд», «право на суд».

Вважаємо, що значення поняття «справедливість» займає центральне місце при визначенні права на справедливий суд, тому потребує більш глибокого дослідження.

З юридичної енциклопедії вбачається, що «справедливість (лат. *justitia*) – соціально-етична та морально-правова категорія, один з основних принципів права. Поняття «справедливість» позначає наявність у соціальному світі правових засад і виражає їх правильність, імперативність і необхідність» [44, с. 604].

Справедливість є категорією, яку досліджували мислителі протягом усіх історичних епох. Для полегшення сприйняття різних поглядів та теорій буде доречним визначити такі епохи: антична, Новий час та сучасна. Враховуючи мету нашого дослідження, розглянемо лише окремі значимі концепції справедливості.

В античну добу слід відзначити здобутки грецького філософа Арістотеля, який ще в IV ст. до н.е. дослідженню проблеми справедливості присвятив «Нікомахову етику» [18], зокрема її частину (Книга 5). Справедливість для мислителя була найважливішою з чеснот, без якої не може існувати ні громадянське, ні політичне життя. Арістотель виділяв розподільчу та зрівнювальну справедливість.

Перший вид справедливості пов'язаний з розподілом почестей, багатства і всього іншого, що може бути поділено між співгромадянами певного державного устрою. В цьому випадку справедливість означає надання частини загальних благ за гідністю, відповідно до пропорційного внеску того чи іншого члена суспільства. Розподільча справедливість стосувалася переважно політичних прав громадян, можливості участі в управлінні державою.

Натомість, інший вид справедливості передбачає рівність. Враховуючи, що рівність – середина між більшим та меншим, мислитель вважав, що «...йти до судді значить іти до справедливого, оскільки суддя хоче бути як би уособленим справедливим (δίκαιον ἐμψυχον). І шукають суддю, який стоїть посередині [між сторонами]; деякі навіть називають суддів "посередниками", вважаючи, що, знайшовши посередника, знайдуть і справедливе. Виходить, справедливе - це якась середина, коли вже і суддя [це посередник]» [18, с. 150]. З наведеного можна дійти висновку, що суддя має займати серединну позицію, а справедливість передбачає дотримання принципів серединності і рівності.

Крім цього, слід відзначити, що Арістотель вважав справедливим все, що встановлено законом, тобто як правову категорію справедливість прирівнював до законності.

Дослідження та дискусії про справедливість відбувалися і серед мислителів Стародавнього Риму. З тих часів до нас дійшла низка висловлювань, які стали своєрідними аксіомами: «право – мистецтво добра і справедливості», «в праві потрібно максимально звертати увагу на справедливість».

В I ст. до н.е. відомий римський оратор Цицерон вважав, що основою права є справедливість і схильність любити людей. «Людські встановлення (політичні установи, писані закони тощо) повинні відповідати справедливості й праву, тому що останні не залежать від думки й розсуду людей. Відповідність або невідповідність людських законів (позитивного права) природі (і природному праву) є критерієм і мірилом їхньої справедливості або несправедливості» [28, с. 37-38].

Дослідження стародавніх учень дає розуміння, що учасники суспільних відносин після застосування права, зокрема у випадку вирішення виниклого між ними спору, повинні досягати справедливості.

Таким чином, в античну епоху виробилося розуміння того, що справедливість:

- має не людську (божественну) природу;
- становить основу закону і права;
- містить критерій рівності для всіх та корисності для суспільних відносин;
- проявляється у дії та відносинах між людьми;
- становить основу людського існування і розвитку [48, с. 16].

Епоху Середньовіччя в нашому дослідженні залишаємо поза увагою, оскільки в цей період Церква підпорядкувала собі все, зокрема й науку. Світогляд людини в цей час носив теологічний характер, що не сприяло появі нових думок щодо категорії «справедливість».

Варто лише згадати першу спробу легітимізації права на справедливий суд на державному рівні. Її пов'язують з появою Великої хартії вольностей 1215 року (англійською Magna Carta), ст. 39 якої передбачено таке: «Жодна вільна людина не буде арештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або в який-небудь (інший) спосіб знедолена, і ми не підемо на неї й не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй (її перів) і за законом країни» [1].

Наступна історична епоха – Новий час (включає в себе періоди Відродження, Просвітництва, до початку XX ст.). Ця доба відома великою кількістю мислителів, які здійснили значний внесок в дослідженні проблем права і справедливості. В нашій роботі згадаємо лише декого з них.

Основною ідеєю Г. Гроція є ідея справедливості як необхідної ознаки права. Справедливість тлумачиться як вимога розуму, покликання природи розумної істоти. Г. Гроцій зазначав, що «право – це не що інше, як те, що справедливе, те, що не суперечить справедливості. Суперечить же справедливості те, що огидно природі істот, наділених розумом» [25, с. 97].

Дж. Локк в своїх дослідженнях говорить про рівність людей в їхньому природному стані, а саме про рівність можливостей. Справедливість, на його думку, полягає у тому, що «кожен має рівні можливості для реалізації власного потенціалу, захисту інтересів та досягнення цілей, але вихідні умови для використання цих можливостей різні» [32, с. 118]. Дж. Локк вважав, що для досягнення справедливості не вистачає кількох речей: «визначеного, легітимного та відомого всім закону, який би був визнаний суспільством як загальна норма справедливості; неупередженого судді, який би вирішував спори винятково на засадах, визначених законами; сили, яка б була гарантом виконання рішень судді» [35, с. 174]. Фактично, вже в той час мислитель наводив орієнтири справедливого суду.

У дослідженнях І. Канта пропонується встановити у суспільстві загальнообов'язкові (імперативні) норми поведінки, які мають ґрунтуватися на найвищих моральних цінностях. Тобто, моральна справедливість, на його думку, повинна превалювати над правовою справедливістю. Кінцева мета правової справедливості полягає в тому, щоб зробити можливим досягнення моральної справедливості. Таким чином, І. Кант нівелює оцінний характер категорії «справедливість», вводить її в межі правового поля, і в такий спосіб визначає як імператив поведінки в конкретних умовах, що встановлюються законом [29, с. 84, 97].

З наведеного вбачається, що мислителі Нового часу звільнилися від богословських тлумачень божественного походження права та прийшли до висновку, що справедливість міститься в природі самої людини, де розум є її основним благом; доводять право рівності людей та визначають морально-правову категорію справедливості.

В сучасну епоху дослідники не шукають справедливість лише в людській чи божественній природі, вона [справедливість] набуває соціального змісту та реалізується в державно-владній сфері через практичне застосування органами держави.

Дж. Ролз у відомій праці «Теорія справедливості» [38] комплексно обґрунтовує роль справедливості в сучасному житті. Зокрема, він пов'язує її з чесністю, рівністю людей і визначає як ознаку соціальних інститутів. «Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, точно так само як істина – перша чеснота систем думки». На думку Дж. Ролза, «суспільство повинно мати однакові з державою принципи справедливості, а їхні інститути мають їх задовольняти». Мислитель визначає, що «недоторканність окремої людини, її незалежність від несправедливих проявів соціальних інститутів є основою успішного суспільства. Втрата свободи одними громадянами не може бути виправдана великими благами інших, інакше не можна говорити про справедливість» [38, с. 19]. Правова концепція справедливості за Дж. Ролзом має ґрунтуватися на двох принципах: 1) кожна людина (індивид) має право на широку свободу дій, сумісну з подібною свободою для інших; 2) нерівність становища осіб допускається, якщо вона одночасно буде вигідна для всіх інших та робить доступними для всіх посади і становища в умовах чесної рівності можливостей [38, с. 66, 267].

Цікавою вважаємо думку польського правознавця Є. Врубльовські, який виділяє такі концепції справедливості: легалістична, за якою справедливим є рішення, яке відповідає закону (тобто те, що законне, те і справедливе); нелегалістична, яка полягає у тому, що справедливим є рішення, винесене на основі закону, оскільки закон справедливий (в цьому випадку застосовуються закони, якщо вони справедливі, та не застосовуються, якщо несправедливі). Третя концепція свідчить про те, що суд приймає рішення незалежно від закону. Це може бути рішення «в обхід закону» і «проти закону» [43, с. 334-335].

Звичайно, й українські дослідники не оминули питання розуміння справедливості.

Так, А. Козловський сприймає справедливість через права людини: «Справедливість – це завжди суб'єктивність, вона розуміється передусім як проекція власних інтересів. Навіть загальні інтереси, нав'язувані суб'єкту, не

сприймаються ним як справедливі, якщо суперечать його особистим інтересам» [30, с. 11].

Маючи подібні думки, С. Максимов відзначає суттєвість формальної справедливості, що полягає в послідовному неупередженому та об'єктивному застосуванні правил [34, с. 282], яка наближає правові відносини до ідеалу.

Багато дослідників вказують на феномен соціальної справедливості, вважаючи, що індивідуальна справедливість не виступає ціннісною категорією, а справедливою є тільки визнана суспільством істина.

В сучасних державах справедливість виступає основою права, вимальовується аксіома «право = справедливість». На думку М. Козюбри, будь-який «соціальний нормативний інститут, навіть бездоганний за юридичною формою, який не втілює ідеї справедливості, не може бути названий правом. Справедливість, яка безпосередньо породжується суспільством, надає праву і закону відповідного змістовного забарвлення, гнучкості й динамізму, вона спонукає до критичного сприйняття конкретного закону чи іншого нормативного акта» [31, с. 86].

На сьогодні розрізняють 3 основні види справедливості, два з яких: зрівняльну та розподільчу ми згадували, досліджуючи ще працю Арістотеля [18]. Третім різновидом є відплатна справедливість, яка застосовується в сфері покарань за правопорушення. Ця справедливість вимагає, зокрема, щоб були дотримані певні процедури до осіб, визнаних винними, а міра покарання залежала від ступеня тяжкості правопорушення.

Проведене дослідження засвідчує, що справедливість є складною і багатогранною категорією: філософською, соціально-етичною та морально-правовою. Справедливість – один із найважливіших принципів у правозастосувальній, зокрема, судовій діяльності.

Наступною частиною права на справедливий суд, що потребує нашої уваги, є поняття «суд».

Суд – орган держави для здійснення правосуддя. В свою чергу, правосуддям є «правозастосувальна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави». Крім цього, під терміном суд розуміють також процес судочинства, що є процесуальною формою здійснення правосуддя [44, с. 50, 686, 718].

З позицій філософії права лише за умови здійснення правосуддя спеціалізований державний орган може вважатися судом. Також варто зазначити загальновідому думку про те, що суд з'явився одночасно з виникненням держави та є її обов'язковим атрибутом, здійснюючи свої функції від імені держави. Водночас, термін «суд» вживається й для позначення недержавних явищ, що мають ознаки суду (церковний суд, товариський суд тощо). «Суд» як державне явище протиставляється «самосуду» [19, с. 21].

Суд інколи ототожнюють з процесом судочинства («суд над», «чинити суд»).

Автономна концепція поняття «суд» з урахуванням практики Європейського суду з прав людини досліджується нами в наступному розділі.

Розглядаючи взаємозв'язок понять «справедливість» та «правосуддя», потрібно зазначити, що «в правосудді справедливість постає як смисл, мета (добитися справедливості – значить здійснити правосуддя) і критерій змісту судочинства як форми здійснення правосуддя (звідси справедливий судовий розгляд (процес), правосуддя як справедливе судочинство» [19, с. 114].

На нашу думку, прикладом здійснення смислу «справедливого правосуддя» є «право на справедливий суд» в тлумаченні Європейського суду з прав людини положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13], а також його вплив на національне законодавство та судову практику. Як вбачається зі вступу, саме це і є предметом та завданнями нашого дослідження.

Враховуючи значення справедливості як змістовної категорії правосуддя, важливим є значення форми правосуддя. Адже, як вважає В. Тertiшник, «процесуальна форма правосуддя – це суттєвий засіб унеможливлення чи мінімізації судових помилок, засіб обмеження свавілля чиновників, протидії фальсифікаціям, важлива гарантія істини і справедливості правосудця» [40, с.362].

Таким чином, у контексті «правосуддя – справедливість» правосуддя виглядає як справедливе судочинство. В цьому сенсі ці поняття змістовно співвідносяться: правосуддя не здійсненне без справедливості.

Ідея справедливості в судочинстві може тлумачитися по-різному у контекстах матеріального чи процесуального права. У розумінні вимоги рівності справедливість зобов'язує до рівноправності в судовому процесі, тобто кожен має право користуватися рівними можливостями, визначеними законом. У розумінні ж вимоги пропорційності справедливість означає, що збиток повинен бути рівноцінно відшкодований, а правопорушник – понести відповідне покарання, визначене судом.

Проблема здійснення правосуддя як справедливості полягає в неоднозначному розумінні ідеї справедливості. Мова йде не лише про зміст віковичної дискусії про різновиди справедливості. На практиці складнішою є проблема суб'єктивного розуміння справедливості та її здійснення через суд. Кожна сторона, добиваючись правосуддя, може мати власне уявлення про справедливе. Тоді, саме суддя, представляючи суд, і постає втіленням цієї справедливості.

Нами вже з'ясовано раніше, що справедливість невід'ємно зв'язана з правом. Так само і правосуддя нерозривно пов'язане з правом. В цьому сенсі правосуддя виглядає як специфічне судове здійснення права.

Як відомо, «право – система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою». «На відміну від об'єктивного розуміння права як системи загальнообов'язкових норм, термін «право» застосовується і в значенні суб'єктивних прав особи, закріплених у

конституціях та актах національного законодавства і міжнародно-правових актах» [44, с. 5].

В науковому середовищі вважається, що право на суд та справедливий судовий захист – одне з первісних прав людини [37, с. 40].

Право на судовий захист – спосіб захисту прав, свобод і законних інтересів учасників суспільних правовідносин – фізичних та юридичних осіб [44, с. 29].

Право на справедливий суд активно вивчається як українськими, так і зарубіжними науковцями. Враховуючи нормативну невизначеність та змістовну неоднорідність цього поняття, питання про суть права на справедливий суд викликає безліч дискусій.

Так, О. Прокопенко вважає досліджуване право «суб'єктивним правом особи, яке забезпечує реалізацію інших прав особи в разі їх невизнання, оспорювання або порушення іншими суб'єктами правовідносин, у тому числі державою в особі її органів та посадових осіб». Крім цього, «право на справедливий суд належить до процесуальних прав – гарантій, закріплених на національному рівні. Роль держави повинна полягати як у вчиненні активних дій, спрямованих на створення конкретних механізмів забезпечення цього права, так і в утриманні від учинення дій, що можуть створювати фактичні правові перешкоди у його реалізації» [50, с. 15].

О. Ткачук висловлює думку, що досліджуване право слід розглядати принаймні у двох значеннях: «по-перше, як суб'єктивне право в контексті концепції прав людини; по-друге, як систему мінімальних вимог, дотримання яких має забезпечити держава при зверненні особи до суду, тобто як позитивне зобов'язання держави у сфері відправлення правосуддя» [52, с. 14].

Підтримуючи таку позицію, Х. Романів зазначає, що дане поняття слід розглядати у суб'єктивному та об'єктивному розумінні: «як особисте немайнове право, що забезпечує і можливість звернення до суду за захистом порушених, невизнаних, оспорюваних прав, і безпосередньо сам захист такого права незалежним та безстороннім судом; як об'єктивно виражену систему гарантій, що забезпечують реалізацію такого суб'єктивного права особи» [39, с. 132].

У. Коруц також аналізує право на справедливий судовий розгляд в двох аспектах: як сукупність задекларованих норм, що регламентують порядок звернення особи до судових інстанцій у процесі захисту власних прав та інтересів; як одне з основоположних суб'єктивних прав людини і громадянина. При цьому, дослідниця формулює поняття права, що є предметом дослідження, «як основоположне суб'єктивне право людини, яке закріплене у міжнародних і національних правових актах та визнане міжнародною спільнотою, наділене складним комплексним характером структури, що включає в себе систему загальних стандартів справедливого судового розгляду, основні принципи справедливості та гарантій, спрямовані на забезпечення, реалізацію та захист прав, свобод, інтересів людини у судовому порядку як в міжнародних, так і національних судових інституціях» [49, с. 17].

Загалом, вбачається, що в науковій юридичній літературі досліджуване право використовується в різних значеннях, а саме, як: суб'єктивне право особи; принцип судочинства (правосуддя); форма захисту законного права та охоронюваного законом інтересу; правовідношення.

Без сумніву, право на справедливий суд є невід'ємним правом людини, адже через його реалізацію поновлюються порушені права і свободи.

Вважаємо, що є низка причин для продовження досліджень проблеми права на справедливий суд. Зокрема, враховуючи постійну зміну реалій, це право еволюціонує в тлумаченні та розумінні різних норм. Крім цього, право на справедливий суд є масштабним і значимим, в ньому постійно знаходяться малодосліджені питання. Також причинами для подальших досліджень є реформи (конституційна, судово-правова, адміністративна), що відбуваються в Україні.

Співвідношення справедливості та права розвивається в напрямку виходу проблематики справедливості за межі дії національного права і поширення її в сфері міжнародних відносин. Саме основні міжнародно-правові акти та роль їх інститутів в застосуванні і тлумаченні права на справедливий суд розглянемо далі.

1.2. Правова природа права на справедливий суд

Комплексний характер права на справедливий суд визначається через нормативне закріплення даного поняття в міжнародно-правових актах.

Після Другої світової війни принципово оновилися інституційні механізми захисту прав людини, вони набули міжнародного значення, втілюючись в ідеї утворення нового міжнародного правопорядку, заснованого на повазі до основних прав і свобод людини [51, с. 59]. Цей процес не оминув і сферу правосуддя та забезпечення права на справедливий суд.

Потрібно виділити наступні базові міжнародно-правові стандарти, в яких містяться універсальні принципи здійснення правосуддя: Загальна декларація прав людини [5], Міжнародний пакт про громадські і політичні права [9], Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року [13] (далі – Конвенція).

Дослідимо положення цих базових стандартів, що стосуються права на справедливий суд.

Так, ст. 10 Загальної декларації прав людини [5] регулює, що «Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом

Відповідно до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [9] «всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону».

Ст. 6 Конвенції [13] встановлено, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав

та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення».

Порівняльний аналіз безпосередньо конструкцій наведених положень засвідчує наступне.

Загальна декларація прав людини [5] містить такі ознаки (елементи), що характеризують досліджуване право: публічний та справедливий розгляд незалежним і безстороннім судом з дотриманням рівності. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [9] доповнює цей перелік тим, що суд має бути компетентним та створеним на підставі закону. Нарешті, Конвенція [13] передбачає ще один елемент права на справедливий суд: розгляд справи упродовж розумного строку, та не містить такої ознаки, як компетентність суду.

Вбачається, що згадані міжнародно-правові акти, якими закріплюється право на справедливий суд, не дають чіткого визначення цього поняття, а називають лише окремі елементи такого права.

Спеціальними міжнародно-правовими стандартами вважається практика міжнародних судових інституцій.

Враховуючи предмет нашого дослідження, визначимо роль Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) в тлумаченні права на справедливий суд.

ЄСПЛ є судовим органом у системі контролю за виконанням Конвенції державами – членами Ради Європи (в тексті Конвенції – Високі Договірні Сторони).

Питання діяльності ЄСПЛ врегульовано розділом II Конвенції [13], зокрема статтями 19-51.

Так, згідно ст. 19, пункту 1 ст. 32 та пункту 1 ст. 46 Конвенції [13] «для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини». Він функціонує на постійній основі. «Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому на розгляд. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, у яких вони є сторонами».

Слід зазначити, що до листопада 1998 року звернення держав та індивідуальні заяви осіб надходили до Суду через Європейську комісію з прав людини. Ця Комісія вирішувала питання про прийнятність справи, дружнє врегулювання спору. Якщо таке врегулювання не досягалося або сторони на нього не погоджувалися, то справа передавалася на розгляд ЄСПЛ, який вирішував спір по суті і виносив обов'язкове для сторін рішення.

Протокол № 11 [16], що набрав чинності 1 листопада 1998 року, передбачив перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією. Зокрема, Європейську комісію з прав людини скасовано, а ЄСПЛ, який раніше працював сесійно, став постійним.

Отже, прецедентна практика Суду стала основою офіційного тлумачення Конвенції. Сьогодні, без дослідження рішень ЄСПЛ, наприклад, практично неможливо визначити зміст термінів «незалежність суду», «безсторонність» «розумний строк», «правова визначеність» тощо.

Не існує вичерпного та однакового розуміння поняття права на справедливий суд і в науковій літературі, хоча цій проблематиці присвячено немало досліджень.

Багато дискусій серед науковців відбувається щодо термінологічного розуміння понять «право на справедливий судовий розгляд» та «право на справедливий суд». Частина дослідників не розмежовує ці поняття та вважає їх тотожними, що часто призводить до суперечливих висновків.

Однією з причин цього, на нашу думку, є переклади Конвенції [13]. Офіційний її переклад затверджено Міністерством закордонних справ України 27 січня 2006 року, згідно якого ст. 6 Конвенції має назву «Право на справедливий суд». До цього усі керувалися неофіційним перекладом з англійської мови, в якому зазначена стаття мала іншу назву «Право на справедливий судовий розгляд». Є підстави вважати, що при неофіційному перекладі був використаний переклад з російської мови, в якому фігурує назва «Право на справедливое судебное разбирательство».

Як вбачається з тексту Конвенції [13], вона учинена англійською і французькою мовами, обидва тексти є однаково автентичними. В англійському тексті Конвенції заголовок ст. 6 є таким: «Right to a fair trial» (право на справедливий суд), тоді як в пункті 1 цієї статті, коли йде мова безпосередньо про справедливий судовий розгляд (як один з елементів права) міститься інше словосполучення: «to a fair ... hearing».

Наведене етимологічне дослідження дає нам підстави стверджувати, що в широкому розумінні досліджуваного права слід керуватися терміном «право на справедливий суд», що міститься в офіційному перекладі Конвенції [13].

Як вважає О. Прокопенко, суб'єктивне право на справедливий суд можна розглядати у вузькому і широкому аспектах. У першому сенсі «це правомочність звернення до суду за захистом порушеного чи оспорюваного права або охоронюваного законом інтересу. У широкому аспекті це право є сукупністю правомочностей, які забезпечують безперешкодне звернення до суду, особисту участь у справі, право бути вислуханим законним складом суду, оскаржувати судові рішення, вимагати його виконання, а також повне й ефективне відновлення у правах» [50, с. 15].

На нашу думку, у широкому аспекті дійсно має місце право на справедливий суд (хоча й неповне), тоді як у вузькому – це є право на доступ до суду.

О. Прокопенко вже в іншому місці свого дослідження приходить до висновку, що право «на доступ до суду є вужчим за змістом, виступає елементом права на справедливий суд і є тотожним праву на звернення до суду» [50, с. 10], з чим можемо погодитися.

У власному дослідженні У. Коруч теж вивчає дану проблему і приходить до висновку, що «право на справедливий судовий розгляд є значно ширшим поняттям із складною структурою і включає в себе поняття права на справедливий суд, що в свою чергу охоплює поняття доступу до суду» [49, с. 12]. Критично ставимося до такого висновку, адже вважаємо, що значно ширшим

поняттям із складною структурою є саме право на справедливий суд, яке включає в себе як право на справедливий судовий розгляд, так і право на доступ до суду.

На думку О. Ткачука, поняття «справедливий судовий розгляд» у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції [13] визначено: «1) як право, що включає усі елементи цієї статті; 2) як складову цього права, що включає лише процесуальні елементи цієї статті (публічність, розумний строк судового розгляду, змагальність, рівноправність сторін, вмотивованість судових рішень тощо); 3) як справедливість слухання, що містить лише окремі процесуальні елементи, які не відображені текстуально в цій статті, однак виведені у практиці ЄСПЛ (змагальність процесу; рівноправність сторін; вмотивованість судових рішень; недопустимість неналежного стороннього впливу на процес відправлення правосуддя)» [52, с. 15].

Вважаємо таке твердження сумнівним та заплутаним. Очевидно, що дослідник дотримується позиції, за якою правильним є застосування терміну «справедливий судовий розгляд», як загальної назви права, передбаченого ст. 6 Конвенції [13]. В такому випадку, три наведених ним поняття можуть розумітися як широке, вужче і взагалі вузьке значення досліджуваного права. Не можемо погодитися з такою інтерпретацією, адже кожне поняття має своє особливе значення.

На нашу думку, право на справедливий суд складається з багатьох елементів і ототожнення цього права виключно з справедливою процедурою (судовим розглядом) є необґрунтованим.

Наведені приклади наукових досліджень засвідчують про відсутність єдиного розуміння права на справедливий суд.

Системний та порівняльний аналіз вказують на те, що це право є комплексним та багатоаспектним. Тому доцільним є дослідження його структурних елементів.

Виходячи з конструкції пункту 1 ст. 6 Конвенції [13], можна виокремити наступні елементи права на справедливий суд: право на розгляд справи судом;

справедливий та публічний розгляд справи; розгляд справи в розумний строк; незалежність та безсторонність суду, встановленого законом.

Також, пункти 2, 3 ст. 6 Конвенції [13] додатково передбачають певний мінімум прав і гарантій для обвинувачених у вчиненні кримінального правопорушення: презумпція невинуватості; право бути негайно і детально поінформованим про характер і причини обвинувачення; право на захист (особисто чи з допомогою захисника); право на допит свідків (як обвинувачення, так і захисту); право на безоплатну допомогу перекладача.

Крім цього, практикою ЄСПЛ визначено й такі елементи, які прямо не відображено в тексті ст. 6 Конвенції [13], але впливають з принципу верховенства права, передбаченого її преамбулою. Зокрема, до них Суд відносить право на доступ до суду, правову визначеність, рівність та змагальність сторін та ін.

Враховуючи наявність значної кількості елементів права на справедливий суд, вбачається доцільним їх групування за певними ознаками, що дасть можливість сформулювати систему цих елементів.

В наукових дослідженнях існує низка варіантів такої системи.

Так, М. Ентін виділяє чотири структурні групи «елементів права на справедливий суд: органічні, інституційні, процесуальні та спеціальні». До органічних належать ті, що забезпечують ефективну реалізацію зазначеного права (доступ до правосуддя і виконання судових рішень). «Інституційними є критерії відповідності визначеним стандартам судової системи держави загалом та кожного конкретного судового органу зокрема» (незалежність і безсторонність суду, встановленого законом). Процесуальні – забезпечують реальну участь особи (її представника) в розгляді справи, змагальність процесу, рівність сторін та розумні строки судового розгляду; «спеціальні – це додаткові гарантії, визначені в пунктах 2 і 3 Конвенції та стосуються додержання універсальних вимог справедливого розгляду справи з урахуванням особливостей кримінального процесу» [45, с. 86-87].

На думку І. Гриценка, М. Погорецького, наведену систему доцільно уточнити. Ці дослідники здійснюють наступне групування елементів права на справедливий суд: інституційні та спеціальні (подібні як у М. Ентіна); організаційно-функціональні елементи, «що поєднують критерії організації і функціонування суду (доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність» розгляду, обов'язковість судових рішень); функціональні елементи, тобто ті «що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя (змагальність процесу, розумні строки розгляду справи)» [24, с. 4-5].

Заслуговує на увагу й пропозиція О. Ткачука виокремити такі елементи досліджуваного права: «прелімінарний (доступ до суду), що є передумовою реалізації інших елементів»; інституційний (незалежний, безсторонній суд, встановлений законом); «процесуальний (публічність, розумний строк розгляду справи та справедливість розгляду у вузькому розумінні або справедливе слухання); легітимаційний (правова визначеність і виконання рішень суду), завдяки якому відбувається легітимація судових рішень та досягається мета правосуддя» [52, с. 15].

Підтримуємо більшість дослідників, які виділяють в окремі групи інституційні, процесуальні та спеціальні елементи права на справедливий суд. Щодо окремих елементів цього права (доступ до суду, правова визначеність і виконання рішень суду) є розбіжності в думках. Відповідь на це питання спробуємо дати при аналізі рішень ЄСПЛ в наступному розділі нашого дослідження.

Якщо керуватися положеннями ст. 6 Конвенції [13], то право на справедливий суд можна визначити як гарантована державою суб'єктивна можливість кожного звернутися до суду для справедливого, публічного, упродовж розумного строку розгляду спору незалежним, безстороннім судом, створеним на підставі закону; користуватися при цьому передбаченими законом процесуальними правами та гарантіями.

Враховуючи, що право на справедливий суд, гарантоване Конвенцією [13], досить часто тлумачиться в рішеннях ЄСПЛ, вважаємо за необхідне проведення подальших досліджень саме практики Суду.

З метою визначення змісту права на справедливий суд в наступному розділі проведемо аналіз практики ЄСПЛ за такими групами елементів досліджуваного права: органічні, інституційні, процесуальні. Враховуючи обмежений обсяг нашого дослідження, вважаємо, що спеціальні елементи, які пов'язані з кримінальним процесом, можуть бути предметом вже іншого дослідження. Натомість, з урахуванням того, що такий процесуальний елемент права як розгляд справи упродовж розумного строку найчастіше є предметом розгляду в ЄСПЛ, пропонується дослідити його в окремому підрозділі 2.4.

Висновки до Розділу 1

На основі узагальнення теоретичних підходів та аналізу правової природи права на справедливий суд сформулюємо такі висновки:

теоретичне розуміння сутності досліджуваного права визначається на основі з'ясування природи категорій «справедливість», «суд» та «право на суд»;

проведений історичний аналіз формування концепцій справедливості, як головного елемента в понятті права на справедливий суд, засвідчує, що справедливість є складною соціально-етичною та морально-правовою категорією та основою права. Виділяють 3 різновиди справедливості: зрівняльна, розподільча та відплатна;

дослідження поняття «суд» вказує на практичну необхідність його продовження на основі рішень ЄСПЛ. Встановлено взаємозв'язок понять «справедливість» і «правосуддя» та їх нерозривний зв'язок з правом;

на основі аналізу наукових досліджень зроблено висновок, що право на справедливий суд право є невід'ємним правом людини та розуміється в різних значеннях, зокрема, як суб'єктивне право особи, принцип судочинства

(правосуддя), форма захисту законного права та охоронюваного законом інтересу;

встановлено, що правова природа права на справедливий суд ґрунтується на базових міжнародно-правових стандартах, в тому числі закріплених в Конвенції [13]. Ці стандарти не містять чіткого визначення досліджуваного права, проте вказують на окремі його структурні частини (елементи).

з'ясовано визначальну роль ЄСПЛ в розумінні поняття права на справедливий суд, адже він наділений повноваженнями офіційного тлумачення та застосування Конвенції. Тому саме в рішеннях ЄСПЛ можна знайти конкретизацію елементів досліджуваного нами права, зокрема й тих, що прямо не зазначені у відповідних положеннях Конвенції;

враховуючи відсутність в науковому середовищі однакового розуміння в термінології, наведено аргументацію щодо розмежування термінів «право на справедливий суд» та «право на справедливий судовий розгляд», зроблено висновок про доцільність в широкому розумінні досліджуваного права керуватися саме терміном «право на справедливий суд»;

здійснено аналіз наукових думок в частині класифікації елементів права на справедливий суд та визначено їх групи, які потребують подальшого нашого дослідження, в межах цієї роботи, з метою визначення чіткого змісту досліджуваного права;

зроблено спробу дати визначення права на справедливий суд, виходячи з положень Конвенції [13].

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В РІШЕННЯХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Право на розгляд справи судом

В своїй діяльності ЄСПЛ дає досить широке тлумачення ст. 6 Конвенції [13], оскільки вона має важливе значення для забезпечення демократії і верховенства права. «В демократичному суспільстві право на справедливий суд займає таке важливе місце, що обмежене тлумачення частини 1 статті 6 Конвенції не відповідало б цілям та змісту цього положення» (Делькур проти Бельгії) [71].

Перш, ніж проаналізувати практику Суду щодо тлумачення окремих елементів досліджуваного нами права, вважаємо за необхідне визначитися з поняттями «права та обов'язки цивільного характеру» і «кримінальне обвинувачення», на які посиляється ст. 6 Конвенції [13].

Оскільки в конвенційних положеннях згадуються «цивільні» права та обов'язки, в багатьох може скластися хибна думка, що мова йде про справи, які розглядаються судами цивільної юрисдикції за правилами цивільного процесу.

Тому, варто дослідити, який саме зміст вкладає ЄСПЛ у поняття «цивільні права та обов'язки». Насправді, Суд вважає згадане поняття автономним, що не може тлумачитися виключно за внутрішнім законодавством держав, та встановлює деякі загальні принципи при визначенні цивільних прав і обов'язків.

Зокрема, ЄСПЛ вважає, що: «Характер законодавства, на основі якого розглядається дане питання (цивільне, господарське, адміністративне тощо), та орган, на який покладено повноваження щодо його вирішення (суд, адміністративний орган та ін.), не мають великого значення» (Рінгейзен проти Австрії) [106].

Для визначення цивільного характеру права чи обов'язку необхідно брати до уваги «матеріальний зміст і дію права», а не його кваліфікацію у

національному праві, а також «об`єкт і цілі як Конвенції, так і національних правових систем держав» (Кьоніг проти Німеччини) [86].

Застосування ст. 6 Конвенції у цивільному аспекті вимагає наявності таких елементів: «має існувати «спір щодо права чи обов'язку», це право чи обов'язок повинні мати основу в національному законодавстві» та мати «цивільний» характер (Рінгайзен проти Австрії) [106]. Вирішальним для такої кваліфікації спору є саме характер.

ЄСПЛ тлумачить поняття «права та обов'язки цивільного характеру» досить широко та визначає низку критеріїв: 1) це питання має вирішуватися з урахуванням змісту цих прав і тих наслідків, які впливають із положень внутрішнього права; 2) усі права, які за класифікацією Конвенції слід вважати «приватними» правами, є й правами «цивільного характеру»; 3) якщо внутрішнім законодавством право кваліфікується як право публічного характеру, потрібно в'яснити з точки зору змісту і наслідків цього права, який аспект (публічного чи приватного права) переважає, причому переважання аспекту приватного права надає цьому праву «цивільного характеру».

Проте, Суд не сформулював загального поняття прав цивільного характеру і не став вирішувати питання, чи може право, що належить повністю або переважно до публічного права, розглядатися як «право цивільного характеру» (Рінгайзен проти Австрії) [106].

Згідно з практикою ЄСПЛ, не вважаються правом цивільного характеру спори про: політичні (виборчі) права; імміграцію; оподаткування тощо.

Поняття «кримінальне обвинувачення» також має автономне значення в Конвенції та залежить від наявності таких критеріїв: в національному законодавстві правопорушення вважається кримінальним; характер правопорушення; характер і ступінь тяжкості можливого покарання.

При поглибленому розгляді цих критеріїв ЄСПЛ вирішив:

- перший з них має лише формальний і відносний характер;
- характер правопорушення є більш вагомим елементом оцінки. Для встановлення відмінності між дисциплінарною і кримінальною сферами

важливим є питання про те, чи поширюється дія відповідної норми на певну групу осіб (збройні сили, правоохоронці) чи на все населення;

- до сфери кримінального права належать покарання, пов'язані з позбавленням волі, окрім тих, які не спричиняють значних негативних наслідків. Останні два критерії (характер правопорушення і суворість покарання) є альтернативними, «тобто для віднесення правопорушення до сфери кримінального права досить одного з них» (Енгель та інші проти Нідерландів) [73].

Слід зауважити, що Суд не розмежовує кримінальне обвинувачення та обвинувачення у вчиненні адміністративних правопорушень, і якщо покарання містить санкцію у вигляді позбавлення свободи (арешту) або значної суми штрафу, то ЄСПЛ розглядає таке стягнення як кримінальне.

Тепер перейдемо до аналізу першого елемента права на справедливий суд, яким є право на розгляд справи судом (або право на суд). В підрозділі 1.2. ми визначилися, що цей елемент належить до органічних.

З практики Суду вбачається, що зазначене право має кілька аспектів: право на доступ до суду, остаточність судового рішення та виконання остаточного рішення суду.

ЄСПЛ у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» вперше вказав, що «конструкція права на справедливий суд була б безглуздою та неефективною, якби вона не захищала право на те, що справа взагалі буде розглядатися, ... якби п. 1 ст. 6 Конвенції розумівся як такий, що стосується виключно провадження у справі, що вже розпочата в суді, Договірна держава могла б, не порушуючи цього припису, позбутися судової системи чи обмежити судову юрисдикцію щодо певних видів провадження й доручити цю справу іншим органам, які залежать від уряду» [79].

У цій справі Суд визнав право на доступ до суду як невід'ємний аспект права на суд, посиляючись на принципи верховенства права та недопущення свавілля, покладені в основу більшості положень Конвенції.

Право на доступ має в основі принцип міжнародного права, який забороняє відмову в правосудді.

Право на доступ до суду визначається ЄСПЛ як відсутність надмірних правових і фактичних ускладнень під час звернення особи до суду і розгляду її справи у суді. Це право розуміють як безперешкодну можливість звернення до суду (без досудових засобів врегулювання спорів, отримання дозволів чи проходження певних процедур). Доступ до певної судової інстанції має бути не лише формальним, а й реальним.

Мета Конвенції – «гарантувати права, які є практичними та ефективними, а не теоретичними або ілюзорними. Право на доступ до суду включає в себе не лише право ініціювати провадження, а й право отримати «вирішення» спору судом». «Воно було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної держави дозволяла особі подати до суду цивільний позов без гарантії того, що справу буде вирішено остаточним рішенням в судовому провадженні» (Кутіч проти Хорватії) [88].

Право доступу до суду поширюється як на осіб, що потребують захисту цивільних прав, так і на осіб, звинувачених у скоєнні злочину (Девір проти Бельгії) [72].

ЄСПЛ неодноразово заявляв, що право на доступ до суду не є абсолютним і може піддаватися допустимим обмеженням. Держави в цьому питанні мають певну свободу розсуду. Щоправда, такі обмеження повинні мати легітимну мету, а між використаними засобами та поставленою метою має існувати розумна пропорційність. Ці обмеження не можуть ускладнювати доступ особи таким чином, щоб це зводило нанівець саму сутність цього права (Файед проти Сполученого Королівства) [75].

Закони не повинні створювати перешкоди на звернення до суду з мотивацією, що це право належить компетентному органу чи іншому суб'єкту.

В своїй практиці Суд наводить матеріально-правові обмеження. Це право подати позовну заяву в суд із відповідною юрисдикцією для вивчення фактів та закону, що стосуються спору, який вирішується, з метою прийняття

обов'язкового рішення. «У той же час стаття 6 не створює матеріальних прав (наприклад, на отримання відшкодування шкоди); право, щодо якого подано позов у суд, повинне мати основу в національному законодавстві, а позивач має бути особисто зацікавлений у результаті провадження, тобто справа не повинна бути такою, що не має юридичної сили» (Ле Комт, Ван Левен і Де Мейер) [90].

Процесуальними вважаються обмеження у формі встановлених законом строків позовної давності, вимог про сплату судових витрат, обов'язкового судового представництва. Закон має передбачати процесуальні інститути звільнення від сплати судових витрат чи надання відтермінування їх сплати залежно від фінансового становища особи; надання безоплатної правової допомоги.

Якщо рішення, яке стосується цивільних прав або кримінального обвинувачення, приймає адміністративний, дисциплінарний або виконавчий орган, у внутрішньому законодавстві має бути передбачено право на оскарження до судового органу. Хоча б один етап судового розгляду є обов'язковим (Альберт і Ле Комт проти Бельгії) [55]. Проведення в кримінальній справі не вичерпується рішенням у справі суду першої інстанції, тобто обов'язково має бути передбачено право на апеляційний перегляд.

Можливість подання заяви про розгляд справи судами двох чи більше інстанцій залежить від того, чи дозволяє це внутрішнє законодавство (Делькур проти Бельгії) [71]. До держави, де створено апеляційні або касаційні суди, висувається вимога забезпечити особам, користуватися в цих судах основними гарантіями.

Існує дві категорії справ, за якими ЄСПЛ перевіряє дотримання права доступу до суду: ті, що пов'язані з оскарженням відмови на звернення до суду; або претензії через встановлені державою надмірні витрати, складні процедури, що унеможливають звернення до суду за умови формальної його доступності.

Наступним аспектом права на суд є остаточність судового рішення (*res judicata*). Цей принцип визнано в міжнародному праві, зокрема він передбачений пунктом 1 ст.44 Конвенції [13], та є складовою частиною верховенства права.

Res judicata означає остаточність рішення суду, яке набрало чинності і не може бути переглянуте. Щойно рішення суду у цивільній справі чи виправдувальний «вирок у кримінальній стали остаточними, вони одразу мають стати обов'язковими для виконання, так само в принципі не має бути жодного неналежного ризику їх скасування» (Брумареску проти Румунії) [65].

В основі цього лежить принцип юридичної визначеності, який вимагає поваги до остаточного рішення суду. «Згідно з цим принципом жодна сторона не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового до виконання рішення суду лише з однією метою - домогтися повторного розгляду та винесення нового рішення у справі. Повноваження судів вищого рівня з перегляду мають здійснюватися для виправлення судових помилок і недоліків, а не задля нового розгляду справи. Таку контрольну функцію не слід розглядати як замасковане оскарження, і сама лише ймовірність існування двох думок стосовно предмета спору не може бути підставою для нового розгляду справи». Відхід від цього принципу можливий лише тоді, коли цього вимагають відповідні особливі та непереборні обставини (Рябих проти Росії) [110].

З наведених рішень ЄСПЛ вбачається:

- втручання шляхом надзвичайного або спеціального оскарження різними посадовими особами високого рівня з метою перегляду справи після закінчення строку для звичайної апеляції;
- що повноваження вищого суду щодо перегляду мають здійснюватися в межах звичайних етапів апеляційного та касаційного розгляду, з обмеженою кількістю інстанцій і передбачуваними строками.

Зокрема, засудження в кримінальній справі може бути скасовано після надзвичайного розгляду за умови, що скасування обґрунтовано серйозним недоліком первинного провадження.

«Держави не повинні впливати на судове вирішення спору шляхом ухвалення нового законодавства. Незважаючи на те, що законодавче втручання, яке визначає результат справи, що розглядається, може бути виправдане «неспростовними підставами загального інтересу», загалом фінансові причини самі собою не можуть гарантувати такого втручання» (Арнолін проти Франції) [58].

Слід враховувати, що справу може бути відкрито за нововиявленими обставинами, але нове законодавство може застосовуватися виключно до майбутніх правовідносин. Що цікаво, *res judicata* не вимагає від судів дотримуватися прецедентів в подібних справах, адже досягнення послідовності законодавства може зайняти певний час. Тому можливі періоди суперечливої судової практики, якщо така практика не підриває юридичної визначеності.

Наступною складовою частиною права на суд є виконання остаточного судового рішення.

Право на суд «стало б ілюзорним, якщо б правова система держави дозволяла, щоб кінцеве, обов'язкове судове рішення залишалося недієвим щодо збитків однієї зі сторін. Важко уявити, щоб ст. 6, детально описуючи процесуальні гарантії, що надаються сторонам ... залишила б реалізацію судових рішень без захисту. Якщо вважати, що у ст. 6 йдеться лише про доступ до суду і судового процесу, то це призвело б до ситуації, несумісної з принципом верховенства права, якого Договірні держави зобов'язуються дотримуватися в разі ратифікації Конвенції. Виконання рішення, постановленого будь-яким судом ... є невід'ємною частиною «суду» в контексті ст. 6 Конвенції» (Горнсбі проти Греції) [82].

Право на належне виконання остаточних і обов'язкових судових рішень гарантує виконання таких рішень, на відміну від виконання рішень, що можуть оскаржуватись у судах вищої інстанції.

З рішень Суду [93; 105] випливає, що:

- за деяких обставин виконання рішення може бути відкладено, проте таке відкладання не повинно порушувати право на його виконання взагалі;

- виконання рішення повинно бути повним, а не частковим.

Загалом, практика ЄСПЛ щодо порушення права на суд досить значна, що засвідчує наявність суттєвих проблем в багатьох державах в забезпеченні цієї частина права на справедливий суд.

2.2. Розгляд справи незалежним і безстороннім судом, встановленим законом

В попередньому розділі цієї роботи встановлено, що в системі права на справедливий суд виділяють інституційні елементи, до яких, зокрема, належать «незалежний, безсторонній суд, встановлений законом».

Тож, враховуючи практику ЄСПЛ, спробуємо дослідити поняття та критерії кожного з цих елементів: «незалежний суд», «безсторонній суд» та «суд, встановлений законом». Розпочнемо з дослідження концепції поняття «суд».

Як відомо, терміном «суд» зазвичай позначають: орган судової (державної) влади, елемент судової системи, учасник судово-процесуальних відносин [47, с. 14].

Проте, ЄСПЛ тлумачить використаний в ст. 6 Конвенції [13] термін «суд» в широкому розумінні та зазначає, що «слово «суд» не обов'язково треба розуміти як таке, що означає суд класичного типу і є елементом стандартної судової системи держави» (Літгоу проти Сполученого Королівства) [91]. Такий орган має відповідати певним критеріям, визначеним у практиці Суду.

Зокрема, ЄСПЛ виробив такі критерії для визнання органу судом: здатність приймати обов'язкові рішення, діяльність на основі законодавства та в рамках передбаченої процедури, вирішення справ в межах власної компетенції, незалежність та безсторонність тощо.

Таким чином, практика ЄСПЛ дає можливість зробити наступне визначення: «суд» - це орган, наділений функцією правосуддя, яка полягає у вирішенні питань у межах його компетенції на основі верховенства права та

відповідно до процедур, що здійснюються у встановленому порядку» (Беліос проти Швейцарії) [63].

З рішень Суду вбачається, що ціла низка органів, які не є судами в класичному розумінні, були визнані такими, що охоплюються поняттям «суд». Назвемо деякі з них: військові та дисциплінарні трибунали; арбітражні трибунали, створені для розгляду конкретних справ за участю окремих компаній; дисциплінарні органи професійних організацій; адміністративні органи, уповноважені розглядати справи за участю ув'язнених, малолітніх осіб; адміністративні органи у сфері адвокатури, судоустрою; парламенти держав.

В Україні прикладом таких органів можуть бути комісії з трудових спорів, Вища рада правосуддя, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів тощо.

Термін «суд, встановлений законом»:

- спрямований на гарантування того, що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом;

- поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність;

- передбачає усю організаційну структуру судів, включно з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів (Сокурєнко і Стригун проти України) [115].

Поняття «суд, встановлений законом» передбачає: «наявність повноважень у судді, належний склад суду, наявність достатніх повноважень для розгляду певної категорії справ та ухвалення відповідних рішень, повноважний склад суду (в т.ч. дотримання правил автоматизованого розподілу справ), дотримання усіх правил підсудності» [27, с. 114].

Ознака здатності приймати обов'язкове рішення у справі є елементом так званої «повноти юрисдикції» в питаннях факту і права. Орган, що встановлює факти і вирішує справу, повинен бути наділений повнотою компетенції, що включає повноваження скасовувати рішення нижчих органів. Крім цього, критерій «повноти юрисдикції» включає якість судового рішення, в тому числі

повноту встановлених обставин, всебічність, обґрунтованість та належну мотивацію юридичної оцінки, що, в результаті, справляє безпосередній вплив на ефективність рішення суду. Незабезпечення якогось із названих аспектів «повноти юрисдикції» в практиці ЄСПЛ має наслідком порушення гарантії розгляду справи «судом» [33, с. 74].

Наведемо приклади з рішень Суду, що вказують на порушення елементу «суд, встановлений законом»: відбір народних засідателів для розгляду справи проведено без дотримання законодавчої вимоги щодо випадкової вибірки та часових обмежень; голова суду прийняв до свого провадження справу і розглянув її в той же день з використанням непрозорої процедури; після скасування закону про судових засідателів останні фактично продовжували ухвалювати рішення відповідно до встановленої традиції [21, с. 52].

Наступним інституційним елементом права на справедливий суд є «незалежний суд».

Як принцип незалежності має відношення до всієї судової системи, статусу суддів у державі та їх взаємодії з іншими органами.

З рішень ЄСПЛ випливає, що термін «незалежний» стосується незалежності від інших органів влади (виконавчих і законодавчих), від інших органів у межах судової системи, а також від сторін (учасників) провадження.

Отже, незалежність має три суб'єктних складових.

Незалежність суду від органів публічної влади має вияв в тому, що судова влада повинна бути позбавлена зовнішнього впливу, адже виконавча і законодавча влади повинні гарантувати незалежність суддів та утримуватися від кроків, які б могли поставити її під загрозу [10].

Мова йде про відсутність прямого підпорядкування «суду» іншій гілці влади. Для прикладу, можна згадати справу «Васілеску проти Румунії» [116], в якій орган, уповноважений виносити рішення по справі, був підпорядкований Генеральному прокурору. Проте, навіть відсутність прямого підпорядкування не означає абсолютної незалежності, адже вона забезпечується не лише нормативним статусом, але й низкою критеріїв.

Незалежність від інших органів у межах судової системи включає в себе, зокрема, незалежність судді від керівника судової установи. Наприклад, порушенням цього принципу є вплив на суддю шляхом застосування дисциплінарної відповідальності, перешкоджання кар'єрному зростанню (Салов проти України) [112], недотримання процедури призначення суддів.

Незалежність від учасників судового процесу реалізується законодавчою можливістю відводу судді, інших учасників, встановленням принципу рівності сторін.

Поняття незалежності суду передбачає існування певних процесуальних гарантій, що відокремлюють судову владу від інших органів влади.

Щоб встановити, чи «суд» може вважатись незалежним, ЄСПЛ бере до уваги наступні критерії: спосіб призначення та строк повноважень суддів, існування захисту від зовнішнього впливу, чи існує видимість (вигляд) незалежності зовні (Фіндлей проти Сполученого Королівства) [76].

Якщо процедура призначення судді передбачає участь у цьому органів виконавчої влади або парламенту, це ще не може вважатися порушенням принципу незалежності. Важливо, щоб інші органи влади в період здійснення повноважень не мали права відкликати чи відсторонити суддю, здійснювати вплив чи тиск на нього.

Будь-який конкретно встановлений строк повноважень судді не вважається необхідним мінімумом. Незвільнення суддів протягом строку повноважень вважається невід'ємною складовою їхньої незалежності. Навіть, якщо незмінюваність суддів законом не встановлена, це ще не означає недостатність незалежності, якщо суддівський мандат визнається фактично та є інші гарантії незмінюваності суддів (Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства) [66].

Незалежність суду вимагає існування захисту (гарантій) від неналежного зовнішнього або внутрішнього (відносно суддівського корпусу) впливу. Внутрішня незалежність суду вимагає, щоб судді не отримували жодних вказівок чи тиску від інших суддів або голови суду (Моїсєєв проти Росії) [95].

Зовнішня видимість незалежності полягає у довірі, котру «суди мають викликати під час судового розгляду, перш за все у підсудних під час кримінального провадження». Якщо в складі суду є особи, що підпорядковані одній із сторін провадження, «підсудні можуть правомірно сумніватись у незалежності цих осіб» (Шахінер проти Туреччини) [111]. В цьому випадку, «точка зору сторони є важливою, але не вирішальною; вирішальним є факт «обґрунтованості» побоювань сторони у справі». Якщо суд має інформацію від «об'єктивного спостерігача», який не вбачає сумнівів у незалежності суду при розгляді конкретної справи, то проблеми відносно незалежності не виникають (Кларк проти Сполученого Королівства) [69].

Заключний елемент, який розглянемо в цьому підрозділі, є «безсторонній суд», який передбачає акцент на конкретній справі. Ця ознака пов'язана з незалежністю суду, але має й свій особистий зміст.

«Незалежність судової влади означає повну неупередженість із боку суддів. При винесенні судових рішень щодо сторін у судовому розгляді судді повинні бути безсторонніми, вільними від будь-яких зв'язків, прихильності чи упередження, що впливає або може сприйматися як таке, що впливає, на здатність судді приймати незалежні рішення» [2].

ЄСПЛ встановив подвійний критерій визначення безсторонності суду, що містить:

- суб'єктивний критерій, тобто чи були члени суду особисто безсторонніми, береться до уваги особисте переконання або інтереси конкретного судді в певній ситуації;

- об'єктивний критерій, тобто чи сприймався суд з об'єктивного погляду достатньо неупередженим і чи були гарантії безсторонності достатніми в конкретній ситуації для усунення будь-якого обґрунтованого сумніву щодо нього (Морріс проти Сполученого Королівства) [97]. Таким чином, Суд вивів правову формулу: «правосуддя не тільки має здійснюватися – має бути видно, що воно здійснюється».

«Безсторонність» – це відсутність упередження чи обмежених поглядів щодо сторін. Для суб'єктивного тесту потрібен суворіший рівень індивідуалізації причинного зв'язку, який вимагає, щоб суддя продемонстрував особисте упередження щодо однієї зі сторін; суб'єктивна безсторонність презюмується, якщо немає доказів протилежного. Об'єктивний тест на безсторонність вимагає менш жорсткого рівня індивідуалізації та менш серйозного тягара доказування для заявника. Видимість упередженості або легітимний сумнів щодо відсутності безсторонності є достатніми з точки зору «звичайного розумного спостерігача» (П'єрсак проти Бельгії) [102].

Твердження про відсутність об'єктивної безсторонності «може спростувати лише держава-відповідач, якщо буде показано достатні процесуальні гарантії, що виключають наявність таких легітимних сумнівів» (Салов проти України) [112].

Виділяють безсторонність (неупередженість) судді щодо конкретного учасника судового розгляду або в результатах справи.

«Судді повинні виконувати свої обов'язки, уникаючи фаворитизму та проявів упередженості» [3]. При розгляді справи чи підготовки до її розгляду, вони не мають робити коментарів, які можуть вплинути на справедливість розгляду. Судді повинні демонструвати однакове ставлення до всіх учасників функцій. Вони мають забезпечити, щоб їхня професійність не піддавалася сумніву під час виконання ними судових функцій.

Безсторонність суддів пов'язана й з презумпцією невинуватості, так як вимагає від судді, що веде справу, певного психологічного ставлення. Отже, безсторонність становить також психологічний аспект цієї презумпції [42, с. 250]. Тобто суддя не повинен передчасно вважати підсудного винним у вчиненні правопорушення. До такого висновку він повинен приходити лише на підставі належних та допустимих доказів, ухвалюючи вирок в нарадчій кімнаті.

Правовими гарантіями забезпечення принципу безсторонності є можливість відводу (самовідводу) судді. Це може відбуватися, зокрема, у таких випадках: участь того ж самого судді в розгляді справи у різних судових

інстанціях, або в тій самій інстанції у разі скасування попереднього рішення судом вищого рівня; особиста участь судді як учасника провадження у справі; родинний зв'язок з особою, яка бере участь у справі; особиста зацікавленість судді чи його родичів в результатах справи тощо.

ЄСПЛ вважає порушення безсторонності однією з основних підстав, які самі по собі є достатніми для скасування рішень нижчих судів судами вищих інстанцій (Аленка Печнік проти Словенії) [56].

2.3. Справедливий і публічний розгляд справи

Як встановлено, справедливий та публічний розгляд справи належать до процесуальних елементів права на справедливий суд.

Принцип справедливості розгляду справи має певну абстрактну форму, тому що залежить від особливостей національного законодавства та галузі, в якій проводиться процес.

Незважаючи на важливість справедливості розгляду, Суд не виробив єдиних формально визначених критеріїв справедливості.

ЄСПЛ зазначає, що складові частини поняття «справедливий судовий розгляд» не є однаковими для цивільних та кримінальних справ. «Держави-учасники мають більшу дискрецію у вирішенні ... справ, що стосуються цивільних прав та обов'язків, аніж у вирішенні кримінальних проваджень». Вимоги стосовно цивільних прав менш обтяжні, ніж вимоги до кримінальних проваджень (Кьоніг проти Німеччини) [86].

В рішеннях Суду висловлено позицію, що «справедливий розгляд справи» охоплює такі аспекти належного правосуддя, як рівність сторін, змагальний характер судового розгляду, ухвалення вмотивованого (обгрунтованого) рішення тощо.

У кримінальних провадженнях справедливість розгляду включає також додаткові вимоги: право зберігати мовчання та не давати свідчень проти себе; захист від провокації злочину з метою його викриття; право не бути висланим у

країну, де можна зіштовхнутися з «грубою відмовою в правосудді», невикористання доказів, отриманих незаконно або з порушенням прав [26, с.25-28].

Вимога «справедливості» відрізняється від інших елементів права на справедливий суд, зокрема тим, що вона «охоплює судове провадження в цілому, а питання про те, чи був судовий розгляд «справедливим», з'ясовують шляхом сукупного аналізу всіх етапів провадження, а не лише конкретного процесуального порушення; внаслідок цього, порушення на одному етапі можна виправити на більш пізньому етапі» (Моннелл та Морріс проти Сполученого Королівства») [96].

З рішень Суду випливає, що пункт 1 ст. 6 Конвенції [13] гарантує лише «процесуальну» справедливість, яка розуміється як змагальні провадження, у процесі яких в суді на рівних засадах заслуховуються доводи сторін. Справедливість проваджень завжди оцінюється їх розглядом загалом для того, щоб окрема помилка не порушувала справедливість усього провадження.

Поняття «справедливості» не залежить від «порушення відповідних правил і кодексів на національному рівні, унаслідок чого процесуальний недолік, що становить порушення провадження на національному рівні ... може не призвести до «несправедливого» судового розгляду» (Гефген проти Німеччини) [78]; і навпаки, порушення ст. 6 Конвенції [13] можуть встановлюватися навіть там, де положень національного законодавства дотримано.

Застосування ст. 6 Конвенції [13] не обмежується стадією розгляду справи у суді. «Будь-які дії, що йдуть у супереччя поняттю справедливості на досудовій стадії можуть поставити під сумнів справедливий характер провадження у цілому» (Функе проти Франції) [77].

Справедливість розгляду не слід ототожнювати з правильністю рішення. ЄСПЛ не має загальної компетенції вирішувати, чи припустилися національні суди помилок у застосуванні законодавства або оцінці фактів, а покликаний перевіряти справедливість провадження (Дактарас проти Литви) [70]. В протилежному випадку Суд діяв би так само, як суди третьої та четвертої

інстанції, що б порушувало обмеження його повноважень. Таким чином, ЄСПЛ має враховувати автономність різних правових систем.

Складові частини справедливого судового розгляду в ст. 6 Конвенції [13] не наведені, їх виключного переліку не існує, тому розглянемо основні елементи, про які згадується в рішеннях Суду.

«Принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів більш широкого поняття справедливого судового розгляду, яке також включає фундаментальний принцип змагальності процесу» (Руїс-Матеос проти Іспанії) [108].

«Рівність сторін вимагає, щоб кожній стороні було надано розумну можливість пред'явити доводи у справі за умов, які не ставитимуть одну сторону в не вигідне становище щодо іншої сторони» (Анкерл проти Швейцарії) [57].

Рівність передбачає передусім рівність процесуальних можливостей на всіх етапах судового розгляду, починаючи від рівності доступу до суду і завершуючи виконанням його рішення. При цьому, є категорії осіб (неповнолітні, особи з інвалідністю, які не володіють мовою судочинства чи не мають можливостей для оплати правової допомоги тощо), яким з об'єктивних причин ця рівність не може бути надана. Тому законом визначаються гарантії, щоб урівняти їх статус з іншою стороною. Крім цього, важлива однаковість процедур для однотипних категорій судових справ.

Хоча вичерпного переліку мінімальних вимог до рівності сторін не існує, повинні існувати відповідні процесуальні гарантії, які відповідають характеру справи та залежать від того, що опиняється під загрозою для сторін. Вони можуть включати можливість: подати докази, оскаржити докази іншої сторони та навести доводи щодо спірних питань (Г. проти Бельгії) [84].

Згідно практики ЄСПЛ прикладами порушення рівності сторін були ситуації, коли: сторона не повідомлена про апеляцію і не мала можливості надати відповідь; дозволено заслухати лише одного з двох ключових свідків; одній стороні надано суттєву перевагу в доступі до відповідної інформації; судовий

орган не дозволив заявнику представити аргументи у підтримку справи; суд не дав можливості залучити представника, тоді як інша сторона такого мала та ін. [26, с. 48].

В рішеннях Суду сформована його позиція до розуміння змагальності процесу як однієї з базових гарантій права на справедливий суд.

Цей принцип впливає з верховенства права і вимагає, щоб у випадках, коли суд виносить остаточне рішення, воно не підлягало сумніву.

Змагальність процесу спрямована, насамперед, на з'ясування всіх обставин справи шляхом дослідження судом поданих в межах розгляду доказів сторін.

Принцип змагальності провадження включає право особи:

- подавати власні докази, пояснення про їх зміст та достовірність, за необхідності – у письмовій формі та завчасно;
- знати про існування всіх наданих доказів та пояснень іншими учасниками справи, оскільки вони можуть вплинути на рішення суду;
- мати можливість знайомитись з матеріалами справи та робити з них копії;
- залучати професійного представника та наводити спростування доводів іншої сторони.

Змагальність процесу означає, що всі сторони провадження мають знати про рух справи та подання нових доказів. «Сторони повинні мати реальну можливість ознайомитися з усіма матеріалами справи, щоб ... викласти свої зауваження, ... за потреби розгляд справи має бути відкладений» (Руїс-Матеос проти Іспанії) [108]. За загальним правилом, лише сторони спору можуть об'єктивно вирішити, чи потребує документ ознайомлення та надання до нього зауважень.

На практиці часто виникає конкуренція принципів змагальності та дотримання розумних строків розгляду справи, яка повинна вирішуватися шляхом пошуку справедливого балансу. Базовим є підхід, за яким бажання зекономити час і прискорити провадження не обґрунтовує порушення права на змагальність. При цьому, за необхідності отримати належні докази суд має

відкласти розгляд справи, оскільки сторонам повинна бути надана можливість повідомити про будь-які необхідні докази.

Прикладами порушення змагальності в процесі є: відмова у задоволенні заяви про надання пояснень в процесі; знищення до розгляду справи по суті оригіналів нібито сфальсифікованих документів, завірені копії яких стали вирішальним доказом проти заявника; відмова судді дати розпорядження про принаймні часткове розкриття матеріалів, які могли поставити під сумнів законність прослуховування; частину матеріалів справи прокурор класифікував як конфіденційну, тому сторона захисту могла ознайомитися з нею лише в канцелярії суду, але без можливості робити копії чи записи [36, с. 68-69].

Концепція справедливого розгляду справи гарантує також право на обґрунтоване судове рішення.

Так, суд зобов'язаний викласти у зрозумілій формі обґрунтування рішення, повно відобразити мотиви, на яких воно ґрунтується. Достатня мотивація в рішенні показує сторонам, що їх справа була ретельно розглянута (Г. проти Бельгії) [84].

Посилання лише на положення законодавства не є належним обґрунтуванням. «Національні суди повинні наводити з достатньою чіткістю підстави, на яких ґрунтується їхнє рішення. Саме це, зокрема, робить можливим для обвинуваченого ефективно використати власне право на апеляцію ... Завдання Суду полягає у розгляді того, чи спричинив метод, що застосовувався у даній справі, результати, сумісні з Конвенцією» (Хаджіанастасіу проти Греції) [81].

Хоча практика ЄСПЛ і зобов'язує суди надавати підстави для винесення рішень, однак це не передбачає детальної відповіді на кожний аргумент. Застосування цього зобов'язання може відрізнятися залежно від характеру рішення і визначена зважаючи на обставини справи. «Необхідно брати до уваги, серед іншого, різноманітність документів і доказів, які сторона може представити судам і різницю у положеннях, нормах звичаєвого права, юридичних оцінках і представленні та винесенні рішень між державами-

учасниками». Але якщо подання сторони є вирішальним для результату проваджень, воно вимагає конкретної та прямої відповіді (Руїс Торіха проти Іспанії) [109].

Усі наведені принципи справедливого розгляду справи судом, в однаковій мірі, з урахуванням деяких процедурних відмінностей, стосуються як цивільних, так і кримінальних проваджень.

Право на публічний розгляд справи є одним з елементів права на справедливий суд.

Термін «публічний» означає те, що відбувається в присутності публіки, «прилюдний, гласний, відкритий» [20, с. 512]. Отже, під час розгляду справи в залі суду можуть перебувати не лише учасники провадження, а й сторонні особи. Така відкритість судового розгляду означає право громадян бути присутніми під час його проведення, а також прозорість і зрозумілість процесу для громадськості.

З рішень ЄСПЛ випливає: «публічний характер судочинства захищає сторони спору від таємного порядку здійснення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він слугує одним із способів забезпечення довіри до судів, як вищих, так і нижчих. Роблячи здійснення правосуддя прозорим, публічність сприяє справедливості судового розгляду» (Голдер проти Сполученого Королівства) [79].

Пункт 1 ст. 6 Конвенції додатково встановлює, що «судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або - тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, - коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [13].

Як бачимо, в згаданій нормі наведено винятки з принципу публічного розгляду справи. Тому, ЄСПЛ зважає на присутність хоча б однієї з умов:

збереження моралі, громадського порядку, національної безпеки або захист приватного життя, а тоді визначає, чи закритий розгляд справи був порушенням права на справедливий суд.

Виправданням для проведення закритого розгляду справи можуть бути:

- дотримання державної чи професійної таємниці;
- невтручання у приватне життя (наприклад, у провадженнях, що стосуються проживання неповнолітніх осіб після розлучення батьків, або у спорах між членами однієї родини);
- забезпечення захисту і конфіденційності свідків, або безкоштовного обміну інформацією і висновками для забезпечення правосуддя [36, с. 54],

хоча це залежить від обставин конкретної справи і повна відмова від відкритого розгляду не допускається.

Міжнародні стандарти надають право за бажанням сторін чи з їх мовчазної згоди встановлювати закритість процесуальних дій. Особа може відмовитися від права на судовий розгляд або права на відкритий розгляд справи за певних обставин, «принаймні якщо ця відмова висловлюється відповідною особою добровільно, без тиску і в чіткій формі (Девір проти Бельгії) [72].

Право публічного судового розгляду включає не лише сам процес розгляду справи, але й відкритість та публічність рішення.

Вимога публічного проголошення рішення не передбачає жодних винятків і застосовується навіть тоді, коли сама справа розглядалася за зачиненими дверима (Кемпбелл і Фелл проти Сполученого Королівства) [66]. Ця вимога не означає, що рішення має завжди зачитуватися публічно, може бути достатньо його розміщення у вільному доступі.

Крім цього, принцип публічності вимагає співпраці засобів масової інформації і судових органів з метою інформування громадськості про розгляд справи. Але слід враховувати, що інколи ця співпраця може мати негативні наслідки: спричинити розголошення відомостей, які мають значення для справи, наприклад, таємницю слідства; порушити право підсудного або учасників цивільного процесу на справедливий і безсторонній суд.

Якщо інтереси правосуддя вимагають обмеження інформації про розгляд справи, суд може заборонити певні дії: здійснювати зйомку чи запис в судовій залі, оприлюднювати імена свідків по справі чи поширювати будь-яку інформацію, що має значення для розгляду справи. Право на свободу слова не повинне порушувати право на приватність, за винятком передбачених законом випадків.

Елементом публічності можна вважати й усність судового розгляду. В цьому випадку, учасники справи мають можливість давати усні пояснення суду, висловлювати свої судження, ставити запитання іншим учасникам. З практики ЄСПЛ впливає необхідність проведення публічних слухань на першій стадії розгляду, окрім обставин виняткового характеру; для наступних стадій усні публічні слухання не є обов'язковими (Аксен проти Німеччини) [60].

Винятковий характер обставин, що можуть спричинити відсутність усного розгляду залежить від проблеми, що розглядається судом. Усні слухання можуть не проводитися у справах, що стосуються лише правових питань обмеженого характеру, або які не несуть певної складності тощо. Відсутність слухань у судах наступних інстанцій може обґрунтовуватися особливостями цих проваджень, якщо слухання було проведено у суді першої інстанції.

Не слід абсолютизувати принцип публічності судового розгляду, адже поширення публічності поза правові межі спричиняє відсутність справедливості у судовому рішенні.

Вважається, що публічний судовий розгляд утримує суддів від неналежної поведінки; підтримує впевненість громадськості у здійсненні правосуддя, даючи можливість знати, що правосуддя здійснюється справедливо; може сприяти виявленню нових доказів; унеможлиблює неправильні коментарі щодо судового процесу [42, с. 324].

Загалом, публічність розгляду справи має підвищувати рівень правових знань громадськості та довіру до судових інституцій.

2.4. Розгляд справи упродовж розумного строку

Конвенція виділяє «розгляд справи упродовж розумного строку» як один з елементів права на справедливий суд.

Як вбачається з офіційних статистичних даних ЄСПЛ [46], за період 1959-2019 рр. ЄСПЛ розглянув понад 22,5 тис. справ, з них майже 5,9 тис. щодо порушення розумних строків розглядів, тобто 26% від загальної кількості справ.

Досліджуваний елемент належить до процесуальних, частина яких розглянута в підрозділі 2.3. Проте, маючи такі статистичні дані, вважаємо, що буде доцільно більш глибоко дослідити цей елемент права на справедливий суд саме в окремому підрозділі.

Спочатку спробуємо розібратися з поняттям «розумний строк».

Вперше словосполучення «розумний строк» (англ. «reasonable time») як правовий термін було використано саме в Конвенції [13], але вона не містить визначення цього терміну. Своє тлумачення «розумний строк розгляду справи» отримав в практиці ЄСПЛ.

Визначення тривалості розгляду, його початок та закінчення

Конвенція [13] зобов'язує держави-учасниці організувати свої правові системи таким чином, щоб суди могли розглядати справи в розумні строки. Незважаючи на те, що поняття строку пов'язане з певним кількісним виміром проміжків часу, ЄСПЛ ніколи не вважав своєю метою визначення меж розумності строків судового розгляду за допомогою кількісних показників. В кожній окремій справі, виходячи з конкретних обставин, ЄСПЛ визначає чи може вважатися розумною тривалість певного судового розгляду.

При цьому, для визначення того, чи була тривалість провадження у справі «розумною», ЄСПЛ спочатку досліджує часові проміжки розгляду справ у рамках національної правової системи [22, с.127].

Враховуючи це, важливими є питання: з якого моменту слід починати обчислення розумного строку розгляду справи, і коли він закінчується, «тобто який період слід брати до уваги, оцінюючи певний строк як розумний» [41, с. 96].

Очевидно, що розумний строк є обов'язковим для розгляду як цивільних, так і кримінальних справ. Строк, який слід брати до уваги, охоплює собою все провадження. Щоправда, розуміння ЄСПЛ при визначенні початку та закінчення цього строку різняться в цивільних та кримінальних провадженнях.

Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує таке.

Для цивільних справ перебіг строку, зазвичай, починається з моменту подачі заяви до компетентного суду (Пойсс проти Австрії) [103], «якщо тільки подання заяви не є передумовою для початку проваджень. У такому випадку термін провадження може включати обов'язковий попередній адміністративний розгляд» (Кьоніг проти Німеччини) [86].

Ст. 6 Конвенції [13] може застосовуватись до проваджень, які в цілому не несуть судовий характер, проте пов'язані із контролем судовим органом. Так, тривалість процедур, що виконувались нотаріусами при розподілі нерухомості, була взята до уваги під час обчислення розумного строку (Сігель проти Франції) [114].

Щодо закінчення строку, то він, як правило, включає відповідне провадження повністю, враховуючи апеляційні провадження (Кьоніг проти Німеччини) [86], та прийняття рішення, яке остаточно врегульовує спір (Пойсс проти Австрії) [103]. Вимога стосовно розумного строку застосовується до всіх стадій проваджень, спрямованих на вирішення спору, в тому числі додаткових стадій рішення у справі (Робінс проти Сполученого Королівства) [107].

Виконання рішення будь-яким судом розглядається як важлива частина проваджень у вираховуванні розумного строку (Мартінс Мореїра проти Португалії) [92]. Перебіг строку триває до тих пір, поки «право, заявлене у провадженні, фактично не починає виконуватись ефективно. Виконання рішення, винесеного будь-яким судом, слід розглядати як обов'язкову складову» судового провадження (Горнсбі проти Греції) [82].

Таким чином, за загальним правилом, перебіг строків судового розгляду у цивільних справах починається з часу надходження заяви до суду, а закінчується

ухваленням остаточного рішення у справі, якщо воно не на користь особи, або виконанням рішення, ухваленого на користь особи.

Аналіз практики ЄСПЛ в кримінальних провадженнях приводить нас до наступних висновків.

Ст. 6 Конвенції [13] у кримінально-процесуальній сфері «має на меті забезпечити, аби обвинувачений не залишався занадто довгий час під тягарем обвинувачення, обґрунтованість якого має бути доведена» (Вемхофф проти Німеччини) [118].

«Відлік строку, який треба брати до уваги, починається з дня, коли особі було пред'явлене обвинувачення» (Неумейштер проти Австрії) [99]. Іноді розумний строк починає відраховуватись від дати, що мала місце до передання справи до суду (Девір проти Бельгії) [72], наприклад, від моменту затримання (Вемхофф проти Німеччини) [118], складення обвинувального акту (Неумейштер проти Австрії) [99] або початку досудового слідства (Рінгейзен проти Австрії) [106].

Обвинувачення визначається «як офіційне повідомлення з боку уповноваженого державного органу про підозру у скоєнні кримінального правопорушення» (Девір проти Бельгії) [72].

У кримінальному провадженні «розумний строк включає все провадження в цілому» (Кьоніг проти Німеччини) [86], у тому числі оскарження вироку (Делкур проти Бельгії) [71].

Завершальним є термін, що може стосуватись рішення «апеляційної чи касаційної інстанції, якщо вона висловлюється щодо обґрунтованості обвинувачення» (Неумейштер проти Австрії) [99].

Розумний строк триває принаймні до проголошення виправдувального чи обвинувального вироку, якщо він постановлений апеляційною інстанцією.

У випадку обвинувального вироку, обґрунтованість кримінального обвинувачення не буде встановлено, доки покарання не буде призначене остаточно (Рінгейзен проти Австрії) [106].

Гарантії, запроваджені ст. 6 Конвенції [13], були б примарними, якби правова або адміністративна система «дозволяла, аби виправдувальний вирок, який є остаточним і обов'язковим судовим рішенням, залишався невиконаним на шкоду виправданій особі. Виконання рішення або вироку будь-якого суду має вважатись невід'ємною частиною провадження» (Ассанідзе проти Грузії) [59].

Отже, «у кримінальному провадженні враховується як період досудового розслідування, так і період судового розгляду і апеляційного провадження. При цьому, перебіг строків починається з часу, коли особі повідомлено про підозру, або з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, а закінчується у момент, коли вирок набрав законної сили або кримінальне провадження закрито в цілому чи щодо конкретної особи» [53].

Критерії оцінки розумності строку

З аналізу практики ЄСПЛ щодо тлумачення положення «розумний строк» вбачається, що строк, який можна визначити розумним, не може бути однаковим для всіх справ і було би не природно встановлювати один строк у конкретному цифровому виразі для усіх випадків. Таким чином, у кожній справі виникає проблема оцінки розумності строку, яка залежить від певних критеріїв, вироблених практикою ЄСПЛ.

З урахуванням практики ЄСПЛ, обґрунтованість розумних строків оцінюється за такими критеріями: правова та фактична складність справи, поведінка заявника та інших учасників розгляду, поведінка державних органів (насамперед суду), значення для заявника предмета спору (характер процесу).

Першим критерієм є складність справи.

«Складність справи стосується як фактичної, так і правової сторони» (Папахелас проти Греції) [101], наприклад, участі декількох сторін у справі або різноманітних доказів, що мають бути досліджені.

Складність справи в кримінальному провадженні може залежати від переліку статей обвинувачення, кількості осіб, залучених до провадження як обвинувачені, потерпілі або свідки, від міжнародного виміру судового розгляду. Такою справою є Неумейштер проти Австрії [99], в якій протиправні транзакції

мали розгалуження «в різних країнах, що спричинило потребу залучати Інтерпол і застосовувати угоди про правову допомогу аби провадити слідчі дії за кордоном, а також викликати» кілька десятків осіб, в тому числі з-за кордону [26, с. 36].

Другим критерієм оцінки розумності строку є поведінка заявника.

Як правило, вимагається активна співпраця заявника із судовими органами, проте його не можна звинувачувати у повному використанні доступних за національним законодавством заходів (Еркнер і Хофауер проти Австрії) [74]. «Поведінка заявників складає об'єктивний факт, який не може стосуватись держави-учасниці, і який необхідно брати до уваги для визначення факту перевищення розумного строку» (Гумен проти Польщі) [83].

Третім критерієм розумного строку є поведінка державних органів.

Вона найчастіше призводить до затягування справи. «Держава відповідальна за всі державні органи влади: не лише судові органи, а й за всі публічні установи» (Мартінс Морейра проти Португалії) [92].

«Держави-учасниці мають організувати правові системи таким чином, щоб їх суди могли гарантувати право кожного на отримання остаточного рішення у справах, що стосуються цивільних прав і обов'язків упродовж відповідного терміну» (Скордіно проти Італії) [113].

«Якщо неодноразові зміни судді затримують провадження через те, що судді починають ознайомлення зі справою, це не позбавляє державу від її зобов'язань стосовно розумного строку провадження, оскільки забезпечення належної організації виконання правосуддя – завдання держави» (Лехнер і Хесс проти Австрії) [89].

Останнім критерієм оцінки розумності строку є значення для заявника предмета спору (характер процесу).

З рішень ЄСПЛ вбачається, що без зволікань мають розглядатися справи стосовно соціального статусу і дієздатності; про опікунство над дитиною; трудові спори: щодо вільної професії, загальної професійної діяльності заявника,

відсторонення, поновлення; справи, пов'язані з невиліковним захворюванням заявника [36, с. 61].

Порушення строків, передбачених національним законодавством, не обов'язково означає порушення права на справедливий суд. На відміну від багатьох національних систем, практикою ЄСПЛ не встановлено фіксованого строку для кожного виду провадження, а всі ситуації розглядаються окремо.

Як правило, такий строк залежить від кількості судових інстанцій, що розглядали справу. ЄСПЛ більш ретельно розглядає справи, що тривають понад три роки в одній інстанції (Гінчо проти Португалії) [80], п'ять років – в двох інстанціях та шість років – в трьох.

Оцінка розумного строку дуже відрізняється залежно від обставин справи.

Наведемо кілька цікавих, на нашу думку, справ з практики ЄСПЛ, в яких встановлено або не встановлено порушення тривалості проваджень.

Складність справи надає органам влади більше можливостей для виправдання її тривалого розгляду. Натомість, навіть якщо справа є достатньо складною, ЄСПЛ не зміг визнати «розумними» безпідставні тривалі періоди провадження у справі (Аділетта та інші проти Італії) [54], у якій розгляд тривав 13 років та 5 місяців, зокрема, між переданням справи слідчому і допитом обвинувачених і свідків минуло п'ять років, а між поверненням справи для додаткового розслідування і новим направленням до суду – один рік і дев'ять місяців.

Бувають випадки, коли поведінка заявника є неналежною та сприяє затягуванню справи. Одним із таких прикладів, є рішення у справі (Чірікоста і Віола проти Італії) [68], де 15-річний строк розгляду було визнано виправданим, оскільки самі заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочення процесу і не заперечували проти 6 перенесень розгляду, здійснених на підставі заяви іншої сторони у справі.

«Заявник не може скаржитись на період, протягом якого він намагався переховуватися від правосуддя своєї країни. Якщо обвинувачений тікає з держави, яка сповідує принцип верховенства права, то можна припустити, що він

не може скаржитись на нерозумну тривалість провадження стосовно періоду після втечі, якщо тільки він не наведе достатні причини, котрі дозволять спростувати це припущення» (Ваїч проти Туреччини) [117].

Поведінка державних органів найчастіше призводить до тривалого судового розгляду. Прикладом такого порушення (перевищення) вимоги щодо розумного строку є справа (Багетта проти Італії) [61]. Її розгляд тривав 13 років 4 місяці (в 2 судових інстанціях внаслідок політичних проблем у регіоні і перевантаженості судів справами; спроби держави поліпшити умови роботи судів розпочались тільки через кілька років.

Стаття 6 Конвенції [13] зобов'язує держав-учасниць організувати свою судову систему у такий спосіб, аби суди усіх рівнів могли виконувати усі її вимоги. Посилання на фінансові чи практичні труднощі не може виправдати структурну проблему надмірної тривалості провадження.

Справи щодо тривалості провадження - перша сфера, в якій ЄСПЛ ухвалив пілотні рішення, що стосуються не обставин конкретної справи, а поняття системних порушень у відповідній країні. Відповідно до статті 13 Конвенції [13] у держави з'являється позитивне зобов'язання створити засіб правового захисту в межах будь-якої цивільної чи кримінальної справи, що дозволить пришвидшити процедуру, яка затягнулася, у цілях статті 6 (Кудла проти Польщі) [87].

Висновки до Розділу 2

Конвенція [13] не містить визначень понять «права та обов'язки цивільного характеру» і «кримінальне обвинувачення», проте численна практика ЄСПЛ встановлює низку критеріїв, які дають можливість зрозуміти суть цих термінів.

Завдяки тлумаченням Суду встановлено, що право на розгляд справи судом (право на суд) має кілька аспектів: право на доступ до суду, остаточність

судового рішення та виконання остаточного рішення суду, хоча прямо в ст.6 Конвенції [13] вони не зазначені.

Доступ до суду повинен забезпечувати можливість звернення до суду (подання заяви) та отримання за ним судового рішення. Право на доступ до суду не є абсолютним і може піддаватися допустимим обмеженням.

Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до остаточного рішення суду, яке не підлягає перегляду. Керуючись верховенством права ЄСПЛ встановлює, що виконання остаточного судового рішення є невід'ємною та обов'язковою складовою права на суд.

Незалежність та безсторонність суду, встановленого законом є інституційними елементами права на справедливий суд.

Поняття «суд, встановлений законом» передбачає наявність повноважень у судді, належний та повноважний склад суду, дотримання правил підсудності.

Незалежність розуміється як здатність суду розглядати справу та ухвалювати рішення, не перебуваючи при цьому у будь-якій залежності від волі сторін чи органів державної влади. ЄСПЛ бере до уваги наступні критерії: спосіб призначення, строк повноважень суддів, існування захисту від зовнішнього впливу, видимість незалежності зовні.

Суб'єктивна неупередженість пов'язана з особою судді, його особистими переконаннями, тоді як об'єктивна безсторонність стосується структурних питань організації складу суду та полягає у відсутності будь-яких законних сумнівів у тому, що її забезпечено і гарантовано судом.

Справедливий та публічний розгляд справи належать до процесуальних елементів права на справедливий суд. Єдиних формально визначених критеріїв справедливості розгляду не існує.

Виходячи з рішень ЄСПЛ «справедливий розгляд справи» означає такі аспекти, як рівність сторін, змагальний характер, обґрунтованість рішення тощо.

Право публічного судового розгляду включає не лише сам процес розгляду справи, але й відкритість та публічність рішення.

Конвенція не містить визначення поняття «розумний строк», хоча він є обов'язковим для розгляду як цивільних, так і кримінальних справ.

Перебіг строків судового розгляду у цивільних справах починається з часу надходження заяви до суду, а закінчується ухваленням остаточного рішення у справі або виконанням рішення.

У кримінальному провадженні враховується як період досудового розслідування, так і період судового розгляду і апеляційного провадження.

ЄСПЛ виходить з того, що розумність строків судового розгляду необхідно оцінювати в конкретній справі, враховуючи наступні критерії: складність справи, поведінка заявника, поведінка державних органів, значення для заявника предмета спору.

РОЗДІЛ 3

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД В УКРАЇНІ

3.1. Нормативно-правове закріплення права на справедливий суд в Україні

Конвенція [13] та Протоколи до неї є частиною національного законодавства України, відповідно до статті 9 Конституції України [7], як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Ратифікація Україною Конвенції відбулася на підставі відповідного закону [14], згідно якого Конвенція, Перший протокол, Протоколи № 2, 4, 7 та 11 набрали чинності для України 11 вересня 1997 року.

У зв'язку з появою офіційного перекладу тексту Конвенції в 2006 році іншим законом [12] змінено її назву на «Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод».

Ратифікувавши Конвенцію та протоколи до неї, Україна зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені в ній [13]. Так, відповідно до ст. 1 закону про ратифікацію передбачено визнання Україною на своїй території «обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [14].

Таке законодавче визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ обумовлює вивчення його практики та застосування національного законодавства з урахуванням позиції Суду, оскільки саме в його рішеннях розкривається зміст більшості положень Конвенції.

Наступним кроком стало прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [11], ст. 17 якого передбачає застосування судами при розгляді справ Конвенції та практики ЄСПЛ як джерела права, а ст. 18 цього Закону визначає порядок посилання на Конвенцію та практику Суду.

Звертаємо увагу, що мова йде саме про «практику Суду» у значенні, розкритому у ст. 1 закону [11], тобто практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини, а не лише про рішення щодо України.

Слід зазначити, що закон [11] не містить положень, які забороняють застосовувати рішення чи ухвали Суду, постановлені щодо інших країн.

Ст. 6 Конвенції [13] гарантує право на справедливий суд.

Далі визначимо основні положення, що стосуються цього права в Конституції України. Дослідження положень Розділу II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» засвідчує про відсутність однозначного закріплення права на справедливий суд. В певній мірі це право можна тлумачити виходячи з контексту положень ст. 8, 55, 129 Конституції України. Ці конституційні положення гарантують «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина» (ст. 8). Також «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» (частини 1, 2 ст. 55). І, нарешті, «кожна людина «має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (частина 3 ст. 55) [7].

Основні засади судочинства передбачені частиною 2 ст. 129 Конституції України [7]. Зокрема, в ній згадуються деякі засади, що є подібними до елементів права на справедливий суд в розумінні ЄСПЛ (незалежний суд, розумні строки розгляду справи судом).

Крім цього, конституційно визначені засади, які є принципами (критеріями) окремих елементів досліджуваного права. Так, рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальність сторін, свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, гласність судового процесу є подібними критеріями справедливого та

публічного розгляду справи в практиці ЄСПЛ. Забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення можна порівняти з такими ж принципами права на суд. Насамкінець, забезпечення доведеності вини, забезпечення обвинуваченому права на захист є додатковими вимогами, передбаченими для кримінальних проваджень, що згадані в пунктах 2, 3 ст. 6 Конвенції [13].

З наведеного можна зробити висновок, що Конституція України [7], хоча прямо і не встановлює право на справедливий суд, проте згадує його окремі складові частини.

Подальше закріплення цього права знаходить себе в процесуальному та інституційному законодавстві України.

Базовим актом можна вважати Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [15]. Розділ I цього закону приділяє достатню увагу засадам організації судової влади, в тому числі й елементам права на справедливий суд.

Зокрема, ст. 7 закону про судоустрій [15] має однакову назву з ст. 6 Конвенції [13], проте трохи інший зміст: «Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом». Як бачимо, дійсно більшість елементів досліджуваного нами права, які згадані в Конвенції, знайшли своє місце в цій нормі. Проте, окремі ознаки права на справедливий суд відображені в інших положеннях цього закону [15], в тому числі: право на повноважний суд, яке передбачає, що «ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді» (ст. 8); гласність і відкритість судового процесу (ст. 11). Ці елементи подібні за змістом до понять «право на розгляд справи (право на суд)» та «публічний суд» за Конвенцією [13].

Доступність правосуддя в Україні забезпечується в порядку, встановленому процесуальними законами України.

15 грудня 2017 року набрали чинності нові редакції таких законів: Цивільний процесуальний кодекс України [17] (далі – ЦПК), Господарський

процесуальний кодекс України [4] (далі – ГПК), Кодекс адміністративного судочинства України [6] (далі – КАС України). Новелою цих кодексів є положення про застосування практики ЄСПЛ.

Так, в частині 2 ст.6 КАС України [6] зазначено, що «суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини». Ще ширше це відображено в частині 4 ст. 11 ГПК та частині 4 ст. 10 ЦПК: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [4; 17].

Положення про застосування в кримінальному провадженні практики ЄСПЛ передбачено і в частині 2 ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України [8] (далі – КПК).

Усі процесуальні кодекси України використовують в певних обсягах елементи права на справедливий суд. В цих кодексах відсутнє визначення досліджуваного права, але містяться основні загальні засади, які за своїм змістом можуть утворювати інститут справедливого суду в кожному з видів проваджень.

Якщо принципи цивільного, господарського та адміністративного судочинства уніфіковані між собою, то засади кримінального провадження суттєво відрізняються, адже містять додаткові засади, що викликані особливістю кримінального процесу. Це спричинено й додатковими вимогами, встановленими пунктами 2, 3 ст. 6 Конвенції [13].

Що цікаво, то лише КПК [8] містить положення, яке дуже наближене до пункту 1 ст. 6 Конвенції (в розумінні права на справедливий суд). Так, ст. 21 КПК [8] «Доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» встановлює: «Кожному гарантується право на справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону». Тобто, за винятком елемента «публічності розгляду» це визначення наближене до конвенційного. Незважаючи на те, що КПК був прийнятий на 5

років раніше, ніж інші процесуальні кодекси, на нашу думку, він більше враховує положення Конвенції. Крім цього, частиною 5 ст. 9 КПК [8] передбачено, що кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ. Є підстави вважати, що це пов'язано з тим, що зміст справедливості в кримінальному процесі більш значимий, в силу недопущення покарання невинної особи.

Новелою процесуальних кодексів стало визнання розумності строків розгляду справи судом основною засадою судочинства та поява визначення поняття «розумність процесуальних строків».

«Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії» та відповідає завданню» судочинства (ст. 114 ГПК [4]; ст. 121 ЦПК [17], ст. 119 КАС України [6]).

КПК в ст. 28 теж містить подібне визначення з доданням, що «розумні строки не можуть перевищувати передбачені цим Кодексом строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень» [8]. Окрім цього, в цій же статті КПК [8] наводяться критерії для визначення розумного строку в кримінальних провадженнях, які співпадають з критеріями, виробленими в практиці ЄСПЛ та дослідженими нами в підрозділі 2.4.

Аналіз змісту процесуальних кодексів підтверджує, що в них відсутні понятійні категорії «право на справедливий суд», «незалежність та безсторонність суду», існує проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість», «публічність».

3.2. Рішення Європейського суду з прав людини щодо України

Офіційні статистичні дані ЄСПЛ [46] засвідчують, що за період 1959-2019 рр. Суд розглянув та виніс проти України 1413 рішень, що становить 6,27 % від загальної кількості постановлених ним рішень. Серед них 572 проваджень стосувалися порушення права на справедливий розгляд, в тому числі 429 – розумного строку розгляду, 37 – невиконання судових рішень. Таким чином,

частка розглянутих справ ЄСПЛ про порушення Україною права на справедливий суд є значною та складає 40% від загальної кількості рішень, винесених проти України.

Слід враховувати, що більше 7,5 тисяч справ ще чекають на розгляд, і останніми роками Україна входить до трійки «країн-лідерів» за кількістю розглянутих проти неї справ. Зокрема, за 2019 рік ЄСПЛ постановив 109 рішень проти України, що близько 12% від загальної кількості ухвалених ним за рік.

Такі статистичні дані вказують на те, що в Україні є дуже серйозна проблема з порушенням прав людей загалом, і правом на справедливий суд, зокрема.

Розглянемо лише деякі справи з практики Суду, які підтверджують порушення Україною, як державою, саме права на справедливий суд.

Варто згадати «пілотне» рішення у справі «Іванов проти України» [85]. Ця справа стосується проблеми, яка постійно породжує порушення державою Конвенції [13]. Більшість рішень, постановлених ЄСПЛ проти України, стосуються питання надмірно тривалого невиконання остаточних судових рішень. Ці порушення є наслідком недоліків регуляторної та адміністративної практики з виконання рішень національних судів, за які відповідальність несуть органи влади України.

Так, Суд «встановив повторюваний і хронічний характер проблем, які лежать в основі порушень, велику кількість потерпілих від таких порушень в Україні та нагальну необхідність надання їм невідкладного й належного відшкодування на національному рівні» [85].

ЄСПЛ зазначив, що «причина затримок у виконанні остаточних рішень національних судів – в існуванні низки різних дисфункцій у правовій системі України, брак бюджетних коштів, бездіяльність з боку державних виконавців та недоліки в національному законодавстві». Усі наведені фактори перебували в межах контролю держави, яка не спромоглася вжити заходів для покращення ситуації, незважаючи на значну й послідовну практику Суду з вирішення таких

справ. В ЄСПЛ очікують на розгляд майже 1400 заяв проти України, які стосуються таких самих проблем, і кількість таких заяв постійно зростає.

Тому, з метою забезпечення ефективного виконання рішень, постановлених Судом у таких справах, та враховуючи їх системність, Суд застосував процедуру «пілотного» рішення, вказавши в ньому на існування структурних проблем, які лежать в основі порушень, а також на конкретні засоби чи заходи, за допомогою яких Україна має виправити ситуацію.

ЄСПЛ відклав на кілька років розгляд всіх нових заяв, поданих до Суду після винесення «пілотного» рішення [85], в яких заявники висуватимуть скарги, викликані виключно тривалим невиконанням рішень національних судів. Однак у зв'язку з невиконанням Україною заходів загального характеру за цим рішенням, в березні 2012 року ЄСПЛ повідомив про відновлення розгляду таких справ, зазначивши про наявність близько 2,5 тис. подібних справ [27, с.45].

Досить частим є звернення до Суду осіб щодо порушення Україною права на справедливий суд в частині розгляду справ упродовж розумного строку. Причиною цього, в більшості випадків, була поведінка органів державної влади (суду, слідчого, прокурора).

В результаті ЄСПЛ визнавав такі дії порушенням частини 1 ст. 6 Конвенції [13] і вказував на необхідність вжиття як заходів індивідуального характеру (виплата сатисфакції, перегляд справи), так і застосування заходів загального характеру.

Зокрема, Суд «звертав увагу на відсутність у правовій системі України ефективних і доступних засобів правового захисту, які можуть бути використані для отримання компенсації за надмірну тривалість судового розгляду під час кримінального провадження» (Меріт проти України) [94]. Також ЄСПЛ було «встановлено неефективність національних засобів дисциплінарного провадження щодо працівників правоохоронних органів під час порушення ними вимог ст. 6 Конвенції» (Беньямінсон проти України) [64]. Такий же висновок було зроблено щодо пред'явлення цивільного позову в кримінальному провадженні (Ратушна проти України) [104].

Суд неодноразово в своїх рішеннях вказував на необхідність вчинення певних дій та наголошував на необхідності створення в Україні адекватного, такого, що не порушуватиме міжнародні стандарти незалежності суддів, механізму їх процесуального примусу до розгляду справи в межах розумного строку (Олександр Волков проти України) [100].

Право на доступ до суду неодноразово було предметом розгляду в ЄСПЛ. Варто згадати справи, в яких Суд визнав порушеним це право.

Так, національними судовими органами не постановлено остаточного процесуального рішення у справі заявника, суд обмежився лише повідомленням у поза процесуальному порядку, а саме листом, який не міг бути оскаржений (Балацький проти України) [62].

Верховний Суд відмовив заявнику в поновленні строку на подання касаційної скарги, яка з поважних причин не була подана в межах строку, встановленого законодавством. В рішенні ЄСПЛ зазначив, що за обставин цієї справи застосування процесуальних обмежень національним судом не було очевидним та передбачуваним для заявника, і тому не відповідало принципу юридичної визначеності (Мушта проти України) [98].

Зв'язок між правом на доступ до суду та обов'язковістю судового рішення можна показати на прикладі рішення, в якому Суд встановив порушення права на справедливий суд через позбавлення доступу до суду з огляду на закриття провадження без вирішення по суті позову до державного органу у зв'язку з його ліквідацією. Це дало можливість державі уникнути відповідальності за незаконні дії його органу (Чуйкіна проти України) [67].

В практиці ЄСПЛ є справи щодо порушення принципу незалежності і безсторонності (Олександр Волков проти України) [100]. Так, в цій справі Суд встановив порушення п. 1 ст. 6 Конвенції [13] «у зв'язку з відсутністю незалежності та безсторонності Вищої ради юстиції через об'єктивні (процедура її формування та персональний склад) та суб'єктивні (особиста упередженість» її членів) критерії. Вища рада юстиції в цій справі підпала під поняття «суд» в розумінні ст. 6 Конвенції [13].

В іншій справі Суд встановив, що повторний розгляд тим самим суддею позову заявника про поновлення на роботі після скасування його рішення апеляційним судом, що було прямо заборонене процесуальним законодавством, є порушенням пункту 1 ст. 6 Конвенції [13] з огляду як на гарантію неупередженості, так і на вимогу стосовно «суду, встановленого законом».

Вважаємо, що наведені справи підтверджують наявність в Україні проблеми з забезпеченням права на справедливий суд.

Також слід наголосити, що рішення ЄСПЛ є остаточними і підлягають обов'язковому їх виконанню. У разі визнання Судом факту порушення прав заявника з боку держави, остання зобов'язана вжити як заходи індивідуального характеру (наприклад, виплатити справедливую сатисфакцію, здійснити перегляд справи), так і, у багатьох випадках, вжити певних заходів загального характеру.

Відповідно до ст. 13 закону про виконання рішень ЄСПЛ заходи загального характеру вживаються «з метою забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення підстави для надходження до Суду заяв проти України, спричинених проблемою, що вже була предметом розгляду в Суді» [11]. Іншими словами, ЄСПЛ звертається до держави з посилком: зробіть так, щоб до нас з цього питання не було більше масових звернень.

Такими заходами загального характеру зокрема можуть бути: внесення змін до законодавства та до адміністративної практики; забезпечення юридичної експертизи законопроектів; проведення професійної підготовки з питань вивчення практики Суду для осіб, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також з триманням людей в умовах позбавлення свободи; інші заходи.

Вважаємо, що в Україні потрібно активізувати діяльність щодо вивчення практики Суду саме особами, пов'язаними з правозастосуванням. Тим більше, що здійснювати це не складно. Тексти рішень Суду розміщені в базі даних HUDOC, у справах щодо України їх також можна знайти на сайті Міністерства

юстиції України. Рішення у справах проти України публікуються в «Офіційному віснику України» та інших офіційних і неофіційних виданнях.

Знання практики ЄСПЛ представниками органів державної влади може позитивно вплинути на зменшення кількості звернень до Суду в майбутньому.

3.3. Проблеми права на справедливий суд в Україні: авторське бачення

Спробуємо розібратися, в якому стані знаходиться реалізація права на справедливий суд в Україні та визначити можливі напрямки його покращення.

Враховуючи статистичні дані ЄСПЛ [46], в Україні найчастіше порушується право на розгляд справи упродовж розумного строку, тому приділимо цій проблемі найбільшої уваги.

В першій частині цього розділу було з'ясовано, що українське процесуальне законодавство зазнало серйозного оновлення в кінці 2017 року.

Слід зазначити, що з метою усунення необмежених рамок судового розсуду при вирішенні справи, згаданими процесуальними змінами, в більшості випадків, встановлено строки вчинення процесуальних дій. Таким чином, законодавець визначив часові орієнтири розгляду справи.

Наприклад, в позовному провадженні, згідно ст. 210 ЦПК [17], «суд має розпочати розгляд справи по суті не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі та розглянути її протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті». Тобто, суду першої інстанції на розгляд справи фактично відводиться 3 місяці. Аналогічні строки передбачено і при розгляді адміністративних та господарських справ. Відповідно до ст. 275 ЦПК [17] суд розглядає справи у порядку спрощеного провадження (малозначні справи та справи, що виникають з трудових відносин) протягом розумного строку, але не більше 60 днів з дня відкриття провадження.

«Апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів з дня його проголошення» (складення повного судового рішення) та «має бути розглянута протягом шістдесяти днів із дня постановлення ухвали про відкриття

апеляційного провадження» (ст. 354, 371 ЦПК [17]. Аналогічні строки встановлені для подання та розгляду касаційної скарги на судові рішення (ст. 390, 407 ЦПК) [17].

Таким чином, з наведених норм ЦПК [17] вбачається, що у разі дотримання судами процесуальних строків, розгляд цивільної справи в порядку позовного провадження сукупно повинен займати не більше 9 місяців в судах трьох інстанцій. Звичайно, що на практиці це трапляється лише інколи.

Зазвичай, судові провадження тривають роками, що й змушує українських громадян звертатися до ЄСПЛ з заявами про порушення права на розгляд справи упродовж розумного строку. Хоча слід відзначити, що апеляційні та касаційні суди, як правило, дотримуються встановлених законом строків розгляду справи. В переважній більшості не порушують розумні строки розгляду і суди адміністративної та господарської юрисдикції. Найбільша проблема полягає з порушенням строків місцевими судами загальної юрисдикції.

Подібних прикладів, коли закон імперативно визначає максимально допустимий строк для вчинення судом процесуальної дії, можна навести дуже багато. Власне, кожна процесуальна дія має свою тривалість, яку можна визначити як процесуальний строк.

При цьому, закон визначає лише максимальні (граничні) часові періоди для вчинення тих чи інших процесуальних дій. Суддям доцільно дотримуватися розумних строків розгляду справи і завершувати справи у розумний для кожного випадку строк, не очікуючи на закінчення граничного строку, визначеного процесуальним законом.

Як відомо, право на справедливий суд не обмежується лише судовим розглядом справи, а й вимагає швидкого та ефективного виконання рішень суду в повному обсязі. Саме порушення розумних строків виконання остаточних судових рішень теж є досить частим предметом скарг до ЄСПЛ проти України.

Зрозуміло, що лише появою згаданих процесуальних змін проблема дотримання строків розгляду не вирішується. Слід врахувати важливий момент,

який має змінити ставлення держави до цього питання. Якщо за незаконне затягування розгляду, як правило, ні судді, ні виконавці відповідальності не несуть, то, у разі визнання ЄСПЛ цих дій порушенням ст. 6 Конвенції [13], відповідальність покладається на державу Україна.

На сьогодні в Україні існують деякі можливості захисту права особи на своєчасне провадження в справі: притягнення судді до дисциплінарної відповідальності; звільнення судді з посади у зв'язку з порушенням присяги; оскарження підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим прокурору вищого рівня недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування.

Проте, необхідно зрозуміти, чи відповідають такі можливості критеріям ефективності засобів захисту права особи на справедливий суд, що визначені у практиці ЄСПЛ.

Суд покладає обов'язок на Україну, як державу-учасницю Конвенції [13], здійснювати організацію своєї судової системи таким чином, щоб вона гарантувала здійснення реального та ефективного судочинства.

В Україні розроблялися законопроекти щодо захисту прав особи на розгляд справи упродовж розумного строку. Фактично вони відтворювали польський закон, прийнятий для належної імплементації рішення Суду у справі «Кудла проти Польщі» [87]. Відповідно до цього закону особа має право подати скаргу про порушення її права на своєчасний розгляд справи [23].

Слід згадати аналогічний італійський закон Пінто, який встановлює право кожного, хто зазнав матеріальної або моральної шкоди в результаті порушення «розумного строку», отримати «справедливу сатисфакцію» за рішенням суду [23]. Подібні законодавчі акти також було прийнято в деяких інших країнах Європи.

Отже, в Україні необхідно прийняти ефективний, спеціально унормований спосіб захисту на рівні закону, за прикладом Польщі. Це дозволить захистити порушене право особи на своєчасний розгляд справи, якщо строк розгляду порушений.

Механізм компенсації шкоди може ґрунтуватись на концепції абсолютної відповідальності держави з можливістю регресу, якщо доведено вину посадової особи відповідного органу влади. Що стосується виду ефективного компенсаторного засобу захисту права особи на розумний строк розгляду справи, то він може набувати, виходячи з практики ЄСПЛ, не лише грошової форми, а й форми припинення кримінального переслідування, пом'якшення покарання, зниження штрафу тощо.

При цьому, слід врахувати, що ефективність запроваджених спеціальних компенсаторних заходів у деяких країнах є невисокою, оскільки їх застосування обумовлює ризик збільшення завантаженості судів вищих інстанцій та не приводить до реалізації основного інтересу особи - прискорення судового розгляду.

У зв'язку з цим сучасною тенденцією у сфері засобів захисту права особи на «розумний строк» є встановлення адекватних процесуальних строків у різних категоріях справ з обов'язковим урахуванням позиції суддів, правників та проведенням моніторингу. Ця тенденція простежується також у практиці ЄСПЛ (Скордіно проти Італії) [113], за підходами якої відшкодування (компенсація) шкоди, заподіяної надмірною тривалістю судового розгляду, не може розглядатись як форма виконання зобов'язань.

Можливість компенсації шкоди повинна передбачатись у тих випадках, коли затримки в судовому розгляді не можуть бути подолані, тобто коли провадження в справі завершено. В інших випадках, найбільш прийнятним засобом правового захисту є прискорення процедури розгляду справи шляхом надання їй пріоритетності. Такий засіб правового захисту є інструментом запобігання декількох послідовних порушень щодо одного й того ж провадження, а не лише способом компенсації шкоди, заподіяної порушенням.

Враховуючи важливість проблеми, погоджуємося з думкою науковців та практиків, що запровадження в Україні ефективного засобу захисту права особи на розгляд справи упродовж розумного строку необхідно вирішувати насамперед законодавчо, із застосуванням системного підходу та шляхом поєднання

прискорювальних і компенсаторних його різновидів. Також потрібно вирішувати кадрові та матеріальні проблеми судів та виконавчої служби.

Тому, вважаємо, що з цією метою необхідне здійснення наступних заходів:

- невідкладне заповнення посад суддів, що є вакантними в Україні;
- встановлення оптимальних і передбачуваних строків для здійснення процесуальних дій у різних видах судочинства та виконавчому провадженні;
- передбачення в процесуальному законодавстві критеріїв, визначених практикою ЄСПЛ, для продовження строків розгляду справ;
- створення адекватного механізму процесуального примусу суддів до розгляду справи в межах розумного строку, не порушуючи при цьому міжнародних стандартів незалежності суддів;
- визначення механізму компенсації шкоди, завданої особі внаслідок порушення її права на справедливий суд;
- вирішення питань матеріального забезпечення діяльності системи державної виконавчої служби, з подальшим запровадженням механізму примусу виконавців до виконання судових рішень в межах розумного строку;
- подальше поширення інституту приватних виконавців;
- посилення юридичної відповідальності за невиконання судового рішення.

З метою дотримання Україною взятих на себе зобов'язань у сфері захисту прав людини, у тому числі права на справедливий суд, потрібно врахувати пропозиції та приписи ЄСПЛ щодо запровадження ефективного засобу захисту права особи на розгляд справи упродовж розумного строку в Україні.

Також гострою в Україні є проблема забезпечення незалежності та безсторонності суду. Нерідко при ухваленні рішень на суддів чиниться тиск як з боку представників органів влади, так і з боку заінтересованих осіб.

Наведемо лише кілька прикладів такого впливу на суд, що мали місце в останній місяць написання нашого дослідження.

Вища рада правосуддя витребує у суду копію справи, яка перебуває на його розгляді. Тобто, суддя ще не розглянув справу і не виніс по ній судового рішення, а його вже намагаються перевірити. Вважаємо, що в цьому випадку

проявляється тиск на суд, адже ніякий орган влади не повинен перешкоджати вчиненню правосуддю.

Великого резонансу набуло рішення Конституційного Суду України, яким визнано неконституційними окремих положень «антикорупційного законодавства». Так, звичайно, є великі сумніви в обґрунтованості ухваленого рішення. Але, якби там не було, згідно положень ст. 151-2 Конституції України [7] це рішення є обов'язковим та остаточним.

Проте відразу після ухвалення згаданого судового рішення з'являється законопроект про визнання його нікчемним та припинення повноважень суддів Конституційного Суду України. В цьому випадку, на нашу думку, вбачається як вплив на суд, так і намагання порушити принцип остаточності судового рішення. Як відомо, неприпустимо змінювати рішення суду в позасудовий спосіб. Так само і припиняти повноваження суддів потрібно з дотриманням закону. Органи влади в Україні повинні навчитися діяти виключно в правовий спосіб, до чого їх зобов'язує Конституція України [7]. Інакше, кількість скарг до ЄСПЛ проти України і надалі зростатиме.

Проведений нами аналіз законодавства України засвідчив необхідність:

- конституційного закріплення права на справедливий суд;
- визначення та уніфікації в процесуальному законодавстві понять «право на справедливий суд», «незалежний суд», «безсторонній суд»;
- впорядкування понять «гласність», «відкритість», «публічність». Доцільно в правотворчій роботі при визначенні наведених понять врахувати положення Конвенції [13] та практику Суду;
- встановити в законодавстві критерії, які характеризують кожен елемент права на справедливий суд.

Запровадження єдиного понятійного апарату має призвести до однакового розуміння як самого права на справедливий суд, так і окремих його елементів. Це має полегшити роботу правників і розуміння громадянами поняття досліджуваного нами права.

Звичайно, що вищенаведені пропозиції лише частково можуть вирішити проблеми забезпечення в Україні права на справедливий суд. Заходів може бути набагато більше, але їх пошук вже не в межах цього дослідження.

Висновки до Розділу 3

В Конституції України прямо не встановлено право на справедливий суд, але згадано такі його елементи, як незалежний суд та розумні строки розгляду справи судом.

В процесуальному законодавстві відсутні визначення понять: «право на справедливий суд», «незалежність та безсторонність суду», існує проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість», «публічність».

Більшість справ, розглянутих ЄСПЛ проти Україною, стосуються права на справедливий суд, серед них переважають порушення розумного строку розгляду справ та строків виконання остаточних судових рішень. Причиною цього, як правило, є поведінка органів державної влади (суду, слідчого, прокурора).

ЄСПЛ визнавав такі дії порушенням конвенційних вимог і вказував на необхідність вжиття як заходів індивідуального характеру (виплата сатисфакції, перегляд справи), так і застосування заходів загального характеру.

В Україні існують лише деякі можливості захисту права особи на своєчасне провадження в справі, тому законодавчо необхідно вчиняти запровадження ефективного засобу захисту права особи на розгляд справи упродовж розумного строку та своєчасне виконання судового рішення.

Варто конституційно закріпити право на справедливий суд та уніфікувати в процесуальному законодавстві поняття «право на справедливий суд», «незалежний суд», «безсторонній суд» та ін.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичне розуміння сутності права на справедливий суд можна вивести в результаті з'ясування природи його складових частин, якими є категорії «справедливість», «суд» та «право на суд».

Справедливість є соціально-етичною, морально-правовою категорією та одним з основних принципів права. В результаті теоретичних досліджень з часів античності і до наших часів виділяють зрівняльну, розподільчу та відплатну справедливість. Справедливість виражає правильність, імперативність і необхідність правових засад.

Суд – орган держави для здійснення правосуддя, яке є правозастосувальною діяльністю з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції справ. З позицій філософії права лише за умови здійснення правосуддя спеціалізований державний орган може вважатися судом.

В правосудді справедливість постає як смисл, мета [добитися справедливості – значить здійснити правосуддя] і критерій змісту судочинства як форми здійснення правосуддя [звідси справедливий судовий розгляд, правосуддя як справедливе судочинство]. Правосуддя не здійснене без справедливості та є специфічним судовим здійсненням права.

В теорії права вважається, що право на справедливий суд є невід'ємним правом людини та розуміється в різних значеннях, зокрема, як суб'єктивне право особи, принцип судочинства (правосуддя), форма захисту законного права та охоронюваного законом інтересу.

В науковому середовищі відсутнє єдине розуміння понять «право на справедливий судовий розгляд» та «право на справедливий суд». Вважаємо, що в широкому значенні слід керуватися саме терміном «право на справедливий суд», а право на справедливий судовий розгляд є його складовою частиною, одним з елементів.

2. Правова природа права на справедливий суд ґрунтується на базових міжнародно-правових стандартах, в тому числі закріплених в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Виходячи з положень цієї Конвенції, можна дати наступне визначення: право на справедливий суд - гарантована державою суб'єктивна можливість кожного звернутися до суду для справедливого, публічного, упродовж розумного строку розгляду спору незалежним, безстороннім судом, створеним на підставі закону, і користуватися при цьому передбаченими законом процесуальними правами та гарантіями.

ЄСПЛ наділений повноваженнями офіційного тлумачення та застосування Конвенції. В практиці Суду конкретизуються елементи права на справедливий суд, що дає можливість остаточно зрозуміти його суть.

Право на справедливий суд є комплексним та багатоаспектним. Можна виділити чотири структурні групи його елементів: органічні, інституційні, процесуальні та спеціальні.

3. Право на розгляд справи судом (право на суд) є органічним елементом та має кілька аспектів: право на доступ до суду, остаточність судового рішення та виконання остаточного рішення суду.

Право на доступ до суду визначається ЄСПЛ як відсутність надмірних правових і фактичних ускладнень під час звернення особи до суду і розгляду її справи у суді. Право на доступ до суду – це можливість звернення до суду та отримання за ним судового рішення. Це право може піддаватися допустимим обмеженням.

Res judicata означає остаточність рішення суду, яке набрало чинності і не може бути переглянуте. Цей принцип визнано в міжнародному праві та є складовою частиною верховенства права. Принцип юридичної визначеності вимагає поваги до остаточного рішення суду.

Право на належне виконання остаточних і обов'язкових судових рішень гарантує виконання таких рішень, на відміну від виконання рішень, що можуть оскаржуватись у судах вищої інстанції.

4. Інституційними елементами права на справедливий суд є створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду.

З практики ЄСПЛ, на відміну від класичного розуміння поняття «суд», впливає наступне визначення: «суд» - це орган, наділений функцією правосуддя, яка полягає у вирішенні питань у межах його компетенції на основі верховенства права та відповідно до процедур, що здійснюються у встановленому порядку». З рішень Суду вбачається, що ціла низка органів, які не є судами в класичному розумінні, були визнані такими, що охоплюються поняттям «суд». В Україні прикладом таких органів можуть бути комісії з трудових спорів, Вища рада правосуддя, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів тощо.

Поняття «суд, встановлений законом» передбачає наявність повноважень у судді, належний склад суду, наявність достатніх повноважень для розгляду певної категорії справ та ухвалення відповідних рішень, повноважний склад суду, дотримання усіх правил підсудності.

Незалежність суду - здатність суду розглядати справу та ухвалювати рішення, не перебуваючи при цьому у будь-якій залежності від волі сторін чи органів державної влади. ЄСПЛ встановив такі критерії «незалежного суду»: спосіб призначення та строк повноважень суддів, існування захисту від зовнішнього впливу, існування видимості (вигляду) незалежності зовні.

Безсторонність суду – це відсутність упередження чи обмежених поглядів щодо сторін. ЄСПЛ встановив подвійний критерій визначення безсторонності суду: суб'єктивний та об'єктивний. Суб'єктивна неупередженість пов'язана з особою судді, його особистими переконаннями. Об'єктивна неупередженість стосується структурних питань організації складу суду та полягає у відсутності будь-яких законних сумнівів у тому, що її забезпечено і гарантовано судом.

5. Процесуальними елементами права на справедливий суд є публічний та справедливий розгляд справи упродовж розумного строку.

Єдиних визначених критеріїв справедливості розгляду не існує. З практики Суду «справедливий розгляд справи» означає такі аспекти, як рівність сторін, змагальний характер, обґрунтованість рішення тощо.

Термін «публічний» означає те, що відбувається в присутності публіки, «прилюдний, гласний, відкритий». Право публічного судового розгляду включає не лише сам процес розгляду справи, але й відкритість та публічність рішення.

Своє тлумачення поняття «розумний строк розгляду справи» отримало в практиці ЄСПЛ, адже Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить його визначення.

В цивільних справах перебіг строків розгляду починається з часу надходження заяви до суду та закінчується ухваленням остаточного рішення у справі чи виконанням рішення. У кримінальному провадженні перебіг строків розпочинається з часу, коли особі повідомлено про підозру, або з моменту затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, а завершується у момент, коли вирок набрав законної сили або кримінальне провадження закрито в цілому чи щодо конкретної особи.

В практиці Суду встановлено наступні критерії: складність справи, поведінка заявника, поведінка державних органів, значення для заявника предмета спору, за якими оцінюється розумність строків розгляду в конкретній справі.

6. Конституція України, хоча прямо і не встановлює право на справедливий суд, проте згадує його окремі складові частини: незалежний суд, розумні строки розгляду справи судом. Подальше закріплення досліджуване право знаходить в процесуальному та інституційному законодавстві України.

Законом про судоустрій і статус суддів встановлене таке визначення права на справедливий суд: кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом. В процесуальних кодексах відсутнє визначення досліджуваного права, але містяться основні загальні засади, які за своїм змістом можуть утворювати інститут справедливого суду в кожному з видів проваджень.

Аналіз змісту процесуальних кодексів підтверджує, що в них відсутні понятійні категорії «право на справедливий суд», «незалежність та безсторонність суду», існує проблема співвідношення понять «гласність», «відкритість», «публічність».

7. Частка розглянутих справ ЄСПЛ про порушення Україною права на справедливий суд є значною та складає 40% від загальної кількості рішень, винесених проти України.

Більшість рішень Суду стосуються питання надмірно тривалого невиконання остаточних судових рішень. Також частим є звернення щодо порушення розумних строків розгляду справ. Причиною цього, як правило, є поведінка органів державної влади (суду, слідчого, прокурора). В результаті ЄСПЛ визнавав такі дії порушенням конвенційних вимог і вказував на необхідність вжиття як заходів індивідуального характеру (виплата сатисфакції, перегляд справи), так і застосування заходів загального характеру. ЄСПЛ також розглядав порушення інших елементів права на справедливий суд: доступ до суду, незалежний, безсторонній суд тощо. Практика Суду підтверджує існування Україні проблеми з забезпеченням права на справедливий суд.

8. В Україні зараз існують лише деякі можливості захисту права особи на своєчасне провадження в справі: притягнення судді до дисциплінарної відповідальності; звільнення судді з посади у зв'язку з порушенням присяги; оскарження підозрюваним, обвинуваченим, потерпілим прокурору вищого рівня недотримання розумних строків слідчим, прокурором під час досудового розслідування.

9. Проведений нами аналіз законодавства України засвідчує необхідність конституційного закріплення права на справедливий суд; визначення та уніфікації в процесуальному законодавстві понять «право на справедливий суд», «незалежний суд», «безсторонній суд»; впорядкування понять «гласність», «відкритість», «публічність». Доцільно в правотворчій роботі при визначенні наведених понять врахувати положення Конвенції про захист прав людини і

основоположних свобод та практику ЄСПЛ; встановити в законодавстві чіткі критерії, які характеризують кожен елемент права на справедливий суд.

10. Запровадження в Україні ефективного засобу захисту права особи на розгляд справи упродовж розумного строку та своєчасне виконання судового рішення необхідно вирішувати законодавчо, із застосуванням системного підходу.

З цією метою важливим є здійснення таких заходів: невідкладне заповнення посад суддів, що є вакантними в Україні; встановлення оптимальних і передбачуваних строків для здійснення процесуальних дій у різних видах судочинства та виконавчому провадженні; встановлення в процесуальному законодавстві критеріїв, визначених практикою ЄСПЛ, для продовження строків розгляду справ; створення адекватного механізму процесуального примусу суддів до розгляду справи в межах розумного строку, не порушуючи при цьому міжнародних стандартів незалежності суддів; визначення механізму компенсації шкоди, завданої особі внаслідок порушення її права на справедливий суд; подальше поширення інституту приватних виконавців; посилення юридичної відповідальності за невиконання судового рішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нормативно-правові акти

1. Велика Хартія Вольностей (Magna Carta). URL: <http://maysterni.com/publication.php?id=107962>.
2. Висновок № 1 (2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів від 23 листопада 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a52.
3. Висновок № 3 (2002) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності від 19 листопада 2002 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU02286>.
4. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
5. Загальна декларація прав людини : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 217 А(III) від 10 грудня 1948 р. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 89. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
6. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96 // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI // Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Генеральна асамблея ООН від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

10. Незалежність, дієвість та роль суддів: Рекомендація № (94) 12 Комітету Міністрів Ради Європи від 13.10.1994 р. URL: <http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r%2894%2912.htm>.

11. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. ст. 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

12. Про внесення змін до деяких законів України: Закон України від 9 лютого 2006 року № 3436-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, N 26, ст.216. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3436-15>.

13. Про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04 листопада 1950 р. Офіційний вісник України. 1998, № 13, 2006. № 32. Ст. 270. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

14. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 40. ст. 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.

15. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 31, ст.545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.

16. Протокол №11 від 11 травня 1994 р. до Конвенції про захист прав і основних свобод людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536.

17. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. ст.492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.

2. Монографії, статті, навчальні та практичні посібники

18. Арістотель. Нікомахова етика: перекл. з давньогр. В. Ставнюка. К. : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. (білінгва). URL: http://www.ae-lib.org.ua/texts/aristoteles__nicomachean_ethics__ua.htm.

19. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. 303 с. (Бібліотека Міжнародного часопису «Проблеми філософії права»).

20. Великий тлумачний словник української мови [упоряд. Т. В. Ковальова]. Харків : Фоліо, 2005. 766 с.

21 Віткаускас Д. Захист права на справедливий суд відповідно до Європейської Конвенції з прав людини: посібник для юристів / Д. Віткаускас, Г. Диков. Київ: Pronto Print, 2018. 190 с. URL: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/06/spravedlyviy-sud-ECHR_UKR.pdf.

22. Гончаренко О. А. «Розумний строк» розгляду справи у практиці Європейського суду з прав людини. Форум права. 2012. № 3. с. 126-131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_3_24.

23. Гребенюк І.І. Проблема відшкодування шкоди, завданої перевищенням розумного строку розгляду справ у судах загальної юрисдикції у контексті статей 6 та 13 Конвенції про захист прав і основних свобод людини. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4306.

24. Гриценко І., Погорецький М. Право на справедливий суд. Юридичні науки. 2012. Випуск 91. С. 4-7.

25. Грищук О.В., Добош З.А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: монографія. Хмельницький: Хмельницьк. ун-т упр. та права, 2013. 268 с.

26. Довідник із застосування статті 6 Конвенції – Право на справедливий суд (кримінально-процесуальний аспект) / Рада Європи / Європейський Суд з прав людини. 2014. 72 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_criminal_UKR.pdf.

27. Застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: навчально-методичний посібник для тренерів навчального курсу для суддів. Упорядн. Фулей Т.В. К.: ВАІТЕ, 2017. 192 с.

28. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009_2/IVDP_Demidenko_2009.pdf

29. Кант И. Сочинения : в 6 т. Москва, 1965. Т. 4. 544 с.

30. Козловський А. А. Справедливість як гносеологічний принцип права. Ерліхівський збірник. Чернівці : ЧНУ, 2002. Вип. 3.

31. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2-3. С. 83-96.

32. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва : Мысль, 1985. Т. 2. 424 с.

33. Магрело М. Автономна концепція поняття «суд» як основа інституту справедливого суду. Вісник Академії адвок-ри України. 2013. № 2 (27). С.70–77.

34. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: моногр. Харьков : Право, 2002.

35. Нуреев Р.М. Теоретические основы критики меркантилизма. Дж. Локк / под ред. В.Н. Черковец. Всемирная история экономической мысли. Собр. соч.: в 6 т. М.: Мысль, 1987. 606 с.

36. Практичний посібник зі статті 6 – цивільна частина. Рада Європи. Європейський Суд з прав людини. 2013. 77 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf.

37. Прилуцький С.В. Суд як фундаментальний соціально-правовий феномен (зародження, еволюція, сучасність). Journal «Science Rise: Juridical Science». 2017. №2(2). С. 37-44.

38. Ролз Дж. Теория справедливости. Новоси-б-к, изд-во НГУ, 1995. 532 с. URL: https://baumands.files.wordpress.com/2011/02/24_rawls_theory_of_justice.pdf.

39. Романів Х.Б. Забезпечення права на справедливий суд: міжнародне закріплення та вітчизняні здобутки. Інформ. і право. 2018. № 3(26). С. 131-136.

40. Тертишник В. М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія. Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. Д. : Ліра ЛТД, 2009. 404 с.

41. Цувіна Т. А. Особливості обчислення розумного строку судового розгляду цивільних справ у контексті практики Європейського суду з прав людини. Проблеми законності. 2015. № 130. ст. 95 – 104. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_130_14.

42. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-є. К.: Реферат, 2010. 848 с.

43. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учеб. для вузов. М.: Юрайт, 2000. 432 с.

44. Юридична енциклопедія. НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького..Ю.С. Шемшученко (ред.). К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. 736 с.

45. Энтин М. Справедливое судебное разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. 2003. № 3(44). С. 85-97.

46. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_1959_2019_ENG.pdf.

3. Дисертації та автореферати

47. Баронін Д. Б. Правовий статус суду в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2015. 19 с.

48. Грень Н.М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури судової медіації: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. 250 с.

49. Корущ У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та

правозастосовна практика України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 23 с.

50. Прокопенко О.Б. Право на справедливий суд: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2011. 22 с.

51. Степанова С.В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ - Ужгород, 2018. 216 с.

52. Ткачук О.С. Реалізація судової влади у цивільному судочинстві України: структурно-функціональний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 38 с.

4. Судова практика

53. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17 жовтня 2014 р. 2014. № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14>.

54. Case of ADILETTA and others v. ITALY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57671>.

55. Case of ALBERT and LE COMPTE v. BELGIUM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57422>.

56. Case of ALENKA PECNIK v. SLOVENIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113521>.

57. Case of ANKERL v. SWITZERLAND. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58067>.

58. Case of ARNOLIN and others v. FRANCE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78922>.

59. Case of ASSANIDZE v. GEORGIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61875>.

60. Case of AXEN v. GERMANY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57426>.

61. Case of BAGGETTA v. ITALY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57427>.

62. Case of BALATSKYY v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82960>.

63. Case of BELILOS v. SWITZERLAND. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57434>.

64. Case of BENYAMINSON v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-81940>.

65. Case of BRUMARESCU v. ROMANIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58337>.

66. Case of CAMPBELL and FELL v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57456>.

67. Case of CHUYKINA v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102814>.

68. Case of CIRICOSTA and VIOLA v. ITALY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57956>.

69. Case of CLARKE v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70188>.

70. Case of DAKTARAS v. LITHUANIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58855>.

71. Case of DELCOURT v. BELGIUM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467>.

72. Case of DEWEER v. BELGIUM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57469>.

73. Case of ENGEL and others v. THE NETHERLANDS. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57478>.

74. Case of ERKNER and HOFAUER v. AUSTRIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57482>.

75. Case of FAYED v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57890>.

76. Case of FINDLAY v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58016>.

77. Case of FUNKE v. FRANCE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57809>.

78. Case of GÄFGEN v. GERMANY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-99015>.

79. Case of GOLDER v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.

80. Case of GUINCHO v. PORTUGAL. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57497>.

81. Case of HADJIANASTASSIOU v. GREECE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57779>.

82. Case of HORNSBY v. GREECE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020>.

83. Case of HUMEN v. POLAND. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58322>.

84. Case of H. v. BELGIUM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57501>.

85. Case of IVANOV v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78375>.

86. Case of KÖNIG v. GERMANY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57512>.

87. Case of KUDŁA v. POLAND. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920>.

88. Case of KUTIC v. CROATIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60174>.

89. Case of LECHNER and HESS v. AUSTRIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57520>.

90. Case of LE COMPTE, VAN LEUVEN and DE MEYERE v. BELGIUM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57521>.

91. Case of LITHGOW and others v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57526>.

92. Case of MARTINS MOREIRA v. PORTUGAL. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57535>.

93. Case of MATHEUS v. FRANCE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68681>.

94. Case of MERIT v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61685>.

95. Case of MOISEYEV v. RUSSIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-88780>.

96. Case of MONNELL and MORRIS v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57541>.

97. Case of MORRIS v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60170>.

98. Case of MUSHTA v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101769>.

99. Case of NEUMEISTER v. AUSTRIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57544>.

100. Case of OLEKSANDR VOLKOV v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>.

101. Case of PAPACHELAS v. GREECE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58291>.

102. Case of PIERSACK v. ROMANIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57557>.

103. Case of POISS v. AUSTRIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57560>.

104. Case of RATUSHNA v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-102023>.

105. Case of RAYLYAN v. RUSSIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-79446>.

106. Case of RINGEISEN v. AUSTRIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57565>.

107. Case of ROBINS v. THE UNITED KINGDOM. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58095>.

108. Case of RUIZ-MATEOS v. SPAIN. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57838>.

109. Case of RUIZ TORIJA v. SPAIN. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57909>.

110. Case of RYABYKH v. RUSSIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261>.

111. Case of ŞAHİNER v. TURKEY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59666>.

112. Case of SALOV v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70096>.

113. Case of SCORDINO v. ITALY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925>.

114. Case of SIEGEL v. FRANCE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59057>.

115. Case of SOKURENKO and STRYGUN v. UKRAINE. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-76467>.

116. Case of VASILESCU v. ROMANIA. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58169>.

117. Case of VAYIÇ v. TURKEY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-75900>.

118. Case of WEMHOFF v. GERMANY. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57595>.